

**Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя**

**Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра дошкільної освіти**

Освітня програма «Дошкільна освіта»
Спеціальність А2 Дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

**ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ П'ЯТОГО-ШОСТОГО РОКІВ ЖИТТЯ
ЧУЙНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ОДНОЛІТКІВ**

САВОСЬКО АЛІНИ ВАСИЛІВНИ

Науковий керівник:

Кононко О.Л., докт. психол. наук., завідувач кафедри дошкільної освіти
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Рецензенти:

Матвієнко С.І. кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної
освіти Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Останіна Н.С. кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної
педагогіки і соціальної роботи Ніжинського
державного університету імені Миколи Гоголя

Допущено до захисту: Протокол № 6 від 12. 12. 2025 р.

Завідувач кафедри дошкільної освіти: _____

Кононко О.Л., д. псих. н., професор

Ніжин – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЧУЙНОСТІ У ДІТЕЙ П'ЯТИ-ШЕСТИ РОКІВ	
1.1. Чуйність як психолого-педагогічна проблема морального виховання дошкільників.....	11
1.2. Характеристика особливостей розвитку у дітей чуйного ставлення до однолітків у дошкільному дитинстві	17
1.3. Педагогічні умови ефективного виховання у дітей п'ятого- шостого років життя чуйності як базової якості особистості.....	25
Висновки до розділу 1	34
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА ТА ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ П'ЯТОГО - ШОСТОГО РОКІВ ЖИТТЯ ЧУЙНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ОДНОЛІТКІВ.	
2.1. Програма і методики констатувального експерименту.....	36
2.2. Рівні сформованості у дітей п'ятого-шостого років чуйного ставлення до однолітків.....	45
2.3. Система формування у дітей 5-6 років чуйності в умовах ЗДО та сім'ї.....	55
Висновки до розділу 2	77
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	82
ДОДАТКИ.....	89

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної роботи «Формування у дітей п'ятого - шостого років життя чуйного ставлення до однолітків» досліджувалася на теоретичному та емпіричному рівнях. Результати аналізу даних представлено у двох розділах роботи. На теоретичному рівні схарактеризовано стан розробки проблеми вітчизняними та зарубіжними фахівцями; визначено зміст та структуру провідної категорії; розкрито особливості розвитку чуйного ставлення до однолітків в дошкільному дитинстві; обґрунтовано педагогічні умови оптимізації процесу виховання досліджуваної якості у ЗДО. З метою розв'язання емпіричних завдань дослідження розроблено програму й методичку констатувального експерименту; визначено критерії, показники та структурні компоненти вихованості у дітей п'ятого-шостого років чуйності як базової якості особистості; описано рівні сформованості даної якості у досліджуваних вказаного віку; розроблено систему формування чуйного ставлення до однолітків; обґрунтовано педагогічні умови оптимізації освітнього процесу, розкрито технологію виховання даної моральної якості у дітей п'ятого-шостого років життя.

Ключові слова: *чуйність як базова якість особистості, чуйне ставлення до однолітків, розпізнавання стану партнера, адекватне реагування на нього, умови оптимізації освітнього процесу у ЗДО.*

The topic of the qualification work "Formation of a sensitive attitude towards peers in children of the fifth and sixth years of life" was studied at the theoretical and empirical levels. The results of data analysis are presented in two sections of the work. At the theoretical level, the state of development of the problem by domestic and foreign specialists is characterized; the content and structure of the leading category are determined; the features of the development of a sensitive attitude

towards peers in preschool childhood are revealed; the pedagogical conditions for optimizing the process of educating the studied quality in preschool education are substantiated. In order to solve the empirical tasks of the study, a program and methodology of an ascertaining experiment are developed; the criteria, indicators and structural components of upbringing in children of the fifth and sixth years of sensitivity as a basic personality quality are determined; the levels of formation of this quality in the subjects of the specified age are described; a system for forming a sensitive attitude towards peers is developed; The pedagogical conditions for optimizing the educational process are substantiated, the technology for educating this moral quality in children of the fifth and sixth years of life is revealed.

Keywords: sensitivity as a basic quality of personality, sensitive attitude towards peers, recognition of the partner's condition, adequate response to it, conditions for optimizing the educational process in preschool education.

ВСТУП

Актуальність проблеми. Проблема чуйності була і залишається у дошкільній педагогіці однією з актуальних. Це пов'язане з необхідністю підвищення уваги до емоційного реагування дитини на успіх і неуспіх (власний та однолітків), на виграш і програш, на стан партнера по діяльності у першому та другому випадках. Чуйне ставлення до оточуючих людей засвідчує повноцінний соціально-моральний розвиток особистості дошкільників, сформованість елементарної системи цінностей.

Питання морального розвитку і виховання зростаючої особистості є важливими для нашої держави, оскільки загальний моральний стан українського суспільства погіршується і потребує пошуку шляхів ефективного та швидкого його поліпшення. Науковцями зафіксовано ряд тривожних тенденцій: формалізацію стосунків між людьми, констатовано переважання ділового спілкування над особистісним, зафіксовано зниження довіри до соціального довкілля, зростання байдужості тощо.

Опікуватися моральним вихованням необхідно з дошкільного віку - найбільш сприятливого для засвоєння дитиною правил і норм поведінки періоду. Значущість проблеми засвідчена нормативними документами, а саме Законом України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», Базовим компонентом дошкільної освіти України, в яких спрямовується увага освітян на необхідності виховання у дітей гуманних якостей, у тому числі чуйності. Так, у Базовому компоненті дошкільної освіти України як освітньому стандарті зазначено, що дошкільник повинен мати уявлення про елементарні соціальні та морально-етичні норми. Він має дотримуватись їх під час спілкування з дорослими та однолітками. Важливо, щоб зростаюча особистість була здатна співпереживати, співчувати, допомагати іншим [2].

До окремих аспектів проблеми чуйності зверталися античні мислителі (Сократ, Платон, Аристотель, Демокрит), корифеї філософської (М. Бердяєв, В. Гегель, А. Гельвецій, І. Кант та ін.) та історико-педагогічної думки

(І. Гербарт, Б. Грінченко, О. Духнович, Д. Дьюї, Я. Каменський, Д. Локк, А. Луначарський, А. Макаренко, М. Новіков, І. Огієнко, М. Пирогов, С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.).

Психологічний аспект морального виховання розглядали Л. Артемова, І. Бех, І. Зязюн, О. Кононко, Г. Костюк, Т. Поніманська, М. Скрипченко, Т. Титаренко та інші. Проблему виховання моральних якостей дошкільників було розкрито у працях великих педагогів – В. Сухомлинського, І. Ващенко, К. Ушинського та ін. Окремі аспекти чуйності досліджували педагоги С. Варюхіна, Т. Довга, С. Мельничук, Т. Поніманська, Т. Троценко, С. Мельничук та ін.

Аналіз наукових джерел засвідчив: проблемі виховання чуйності як базової якості особистості дошкільника дослідниками приділяється увага переважно в контексті загальних питань морального виховання. Безпосередньо чуйність досліджувалася у вітчизняній науці недостатньо. Таким чином недостатня розробленість досліджуваної проблеми загалом, чуйного ставлення дошкільників до однолітків, обумовили її актуальність та вибір нами теми магістерської роботи: **«ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ П'ЯТОГО-ШОСТОГО РОКІВ ЖИТТЯ ЧУЙНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ОДНОЛІТКІВ»**

Мета дослідження – експериментально дослідити особливості та теоретично обґрунтувати педагогічні умови і методи виховання чуйного ставлення дітей старшого дошкільного віку до однолітків.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що ефективність виховання чуйного ставлення дітей старшого дошкільного віку до однолітків зростатиме за таких педагогічних умов:

- збагачення та систематизації знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність, чуйне ставлення до однолітків та їх значення в житті ;
- вправлення дітей 5-6 років у бажанні та умінні проявляти чуйне ставлення до однолітків ; збагачення їхнього вербального та невербального інструментарію.

- зведення у педагогічній оцінці чуйності до найвищих моральних чеснот, розвиток у вихователів педагогічної рефлексії;
- оптимізація взаємодії педагогів закладу дошкільної освіти та батьків у вихованні в дітей чуйного ставлення до однолітків.

У дослідженні розв'язувалися такі **завдання**:

1. Проаналізувати сучасний стан розробки проблеми виховання в особистості чуйності, розкрити зміст та структуру даної категорії.

2. Теоретично обґрунтувати педагогічні умови оптимізації освітнього процесу у ЗДО та визначити ефективні технології, спрямовані на виховання у дітей 5-7 років чуйного ставлення до однолітків.

3. Визначити критерії, показники та компоненти, за якими оцінюється міра вихованості у дітей старшого дошкільного віку чуйності як базової якості особистості.

4. Схарактеризувати рівні вихованості у дошкільників власної гідності як базової якості особистості.

5. Розробити систему виховання у дітей 5-7 років чуйного ставлення до однолітків в умовах ЗДО.

Об'єкт дослідження - процес виховання у дітей старшого дошкільного віку чуйності як моральної якості особистості.

Предмет дослідження - особливості вихованості та педагогічні умови оптимізації процесу формування у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступають: положення філософії та психології про системність як оптимальну форму функціонування особистості (В. Кремень, С. Максименко, Ю.Приходько, Л.Шелестова); вчення про детермінацію і закономірності розвитку особистості у дошкільному дитинстві (А.Богущ, Н.Гавриш, Г.Костюк, В. Котирло, Т. Піроженко, Т.Поніманська); положення про особливості

виховання чуйності як моральної якості особистості (І.Бех, О.Безкоровайна, Дж. Гілфорд, Н.Дятленко, А. Маслоу, О.Кононко,).

З метою розв'язання означених вище завдань дослідження нами використано **методи**:

- *теоретичні*: вивчення психолого-педагогічних джерел з метою уточнення змісту поняття «чуйність», розробки критеріїв, показників та компонентів чуйного ставлення дітей 5-7 років до однолітків; аналіз, порівняння та узагальнення емпіричних даних з метою діагностики особливостей вихованості у дітей старшого дошкільного віку чуйності як базової якості особистості та методики її ефективного виховання у ЗДО;
- *емпіричні*: діагностичні (спостереження, проєктивні методики, моделювання експериментальних ситуацій); педагогічний експеримент;
- *статистичні*: методи кількісного аналізу з метою узагальнення емпіричних даних та визначення основних особливостей прояву дітьми старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків.

Наукова новизна результатів дослідження:

- *уперше* схарактеризовано комплекс педагогічних умов та технологію реалізації в педагогічній практиці ефективної організації життєдіяльності дітей старшого дошкільного віку; розроблено критерії, показники, компоненти та експериментально визначено рівні вихованості у дітей 5-7 років чуйності як базової якості особистості; створено систему ефективного виховання у досліджуваних старшого дошкільного віку вказаної моральної якості;

- *уточнено* зміст понять «виховання власної гідності» та «вихованість власної гідності» дітей 5-7 років; схарактеризовано структуру провідного поняття, до складу якої увійшли: когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий компоненти; деталізовано особливості прояву власної гідності у предметно-практичній діяльності;

- подальшого розвитку набули методи і форми виховання у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків у ЗДО.

Теоретичне значення дослідження полягає у розробці концептуальних засад організації процесу формування у дітей старшого дошкільного віку чуйності як моральної якості; у визначенні змісту та структури провідної категорії дослідження; в описі рівнів вихованості у дітей 5-7 років життя умінь діяти свідомо та самостійно, цінувати та поважати партнера по діяльності, реагувати на його емоційний час, ініціювати допомогу, адекватно оцінювати результати діяльності; в обґрунтування педагогічних умов оптимізації освітнього процесу у ЗДО та сучасних технологій, спрямованих на ефективне виховання чуйного ставлення дошкільників до однолітків.

Практичне значення дослідження полягає у розробці діагностичного інструментарію вивчення особливостей вихованості у дітей старшого дошкільного віку чуйності як базової якості особистості; формулюванні методичних засад створення в умовах ЗДО розвивального середовища, сприятливого для прояву дошкільниками моральних якостей особистості; організації ефективного виховання у досліджуваних 5-7 років чуйної поведінки. Результати дослідження та розроблена система формування можуть бути використані у процесі підготовки студентської молоді до роботи з виховання у дітей старшого дошкільного віку чуйності як здатності цінувати однолітка.

Впровадження результатів проведеного дослідження здійснювалося через:

- *участь у:* науково-практичних конференціях:
 1. Всеукраїнська науково – практична Інтернет – конференція з Міжнародною участю «Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку» 6 листопада 2024 року. м. Ніжин Україна.
Тема доповіді: «Чуйне ставлення до однолітків як наукова проблема»

2. V Всеукраїнська науково-практична конференція «Інноваційні практики наукової освіти» 10-14 грудня 2025 року. м. Київ. Україна. Тема доповіді: «Чуйність як психолого-педагогічна проблема морального виховання дошкільників».

- *друк статей:*

1. Савосько А.В. Особливості розвитку у дошкільників чуйного ставлення до однолітків. Вісник студентського наукового товариства НДУ імені Миколи Гоголя 244-248 ст.

2. Розділ до монографії

Savosko A., Honchar A. EMPATHETIC ATTITUDE TOWARDS PEERS AND FEATURES OF ITS DEVELOPMENT IN 5–6-YEAR-OLD CHILDREN 307-322

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи: кваліфікаційна робота складається з вступу, двох розділів, висновків до кожного, списку використаних джерел, додатків. Текст містить 2 таблиць, список джерел нараховує 69 позицій. Загальний обсяг роботи 95 сторінки, з них основного тексту 77 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЧУЙНОСТІ У ДІТЕЙ П'ЯТИ-ШЕСТИ РОКІВ

1.1. Чуйність як психолого-педагогічна проблема соціально- морального виховання дошкільників

Проблему чуйності переважна більшість науковців розглядали у контексті широкого питання морального виховання дітей дошкільного віку, дослідження різних моральних якостей та цінностей. Розв'язання проблем морального виховання дошкільників пов'язується з іменами педагогів Л. Артемової, І. Бабій, .Н. Гавриш, І. Дичківської, І. Зязюна, О. Кошелівської, Т. Поніманської, О. Станіченко, О. Сухомлинської та ін. Психологічні основи морального розвитку дітей дошкільного віку вивчали сучасні вчені, зокрема І. Бех, О. Кононко, Т. Титаренко та інші. Завдяки ним розроблено концептуальні засади морального виховання дітей вказаного віку, визначено зміст провідних категорій, схарактеризовано вікові особливості розвитку моральних почуттів та ставлень дошкільників.

Відомий фахівець Т. Поніманська наголошувала на тому, що мораль є важливим регулятором людських стосунків. Вказаний автор зазначав, що основою становлення особистості виступає моральний розвиток. Останній засвідчується системою поглядів, уявлень, моральних норм, соціальних оцінок. Фахівець була прибічником ідеї упровадження гуманістичного підходу у педагогічну практику. Вона підкреслювала важливість формування в дитини дошкільного віку ціннісного ставлення до себе та оточуючих людей [50].

Підкреслюючи суть моралі, Л. Лохвицька зазначає, що йдеться про єдність норм, правил, поглядів і оцінок, які обумовлюють поведінку особистості. На думку вказаного автора, мораль є засобом вирішення конфліктів та встановлення справедливості. Фахівець зазначає: моральність є складним особистісним утворенням. Воно передбачає реалізацію зростаючою особистістю моральних норм і правил поведінки та вимог до взаємин людей [43].

Цікавим видається досвід дослідження таких феноменів соціально-моральної вихованості особистості, альтруїзм та егоїзм. Аналіз літературних джерел засвідчив, що проблема альтруїзму була об'єктом роздумів чималої кількості психологів, філософів, педагогів. У психології альтруїзм визначається як система ціннісних орієнтацій особистості. Центральним мотивом і критерієм моральної оцінки є інтереси інших людей. Як мотив надання будь-кому допомоги, альтруїзм розглядають Г. Моррей і Д. Майерс. Альтруїзм вважається одним з фундаментальних понять гуманістичної теорії психології (Е.Фром). У психології діаметрально протилежним альтруїзму поняттям є егоїзм. Йдеться про ціннісну орієнтацію суб'єкта, за якої перевага надається корисним інтересам, бажанням, потребам. Отже, наголос робиться на важливості врахування спрямованості особистості.

З огляду, що альтруїзм є феноменом гуманістичної психології і педагогіки, варто приділити увагу даній категорії. Гуманність означає проникнення любов'ю до людини, повагою до її особистості, людяність, людинолюбність. Гуманність відображає готовність допомагати іншим людям, поважати їх, турбуватися про них. Оперуючи поняттям гуманність, мається на увазі певний стан людини, сукупність її морально-психологічних властивостей, які виражають свідоме ставлення до себе та інших як вищої цінності.

За даними дослідження Т. Поніманської, людяність проявляється дошкільником стихійно, здійснюється ним несвідомо. Цим вона відрізняється від гуманності, яка передбачає аналіз, порівняння, протиставлення. Гуманність є свідомою людяністю. Вказаний фахівець зазначає, що гуманність є індивідуальним станом особистості. Цей стан супроводжується інтелектуальною та емоційною напругою, почуттям відповідальності. Зазначений вище автор наголошує: в дитини не можна сформувати гуманістичні переконання лише завдяки зовнішнім впливам. Сам дошкільник всередині себе створює умови, за яких обирає їх. Важливо підкреслити:

гуманність є дією всупереч. Вона формується завдяки подоланню себе, через здійснення свідомого вибору в процесі самореалізації [51].

В процесі становлення і розвитку особистості, формування чуйного ставлення до оточуючих, дитина дошкільного віку проявляє егоїстичні та альтруїстичні почуття. І. Багмет узагальнила особливості альтруїстично-егоїстичної спрямованості особистості. Автор увела в науковий обіг такі поняття, як альтруїстичний егоїзм та егоїстичний альтруїзм. Вона дослідила віково - статеві модифікації проявів зазначених протилежних почуттів. У своєму дослідженні І. Багмет довела, що альтруїстично-егоїстична позиція не статична, може змінюватися, позначатися на спрямованості особистості [4].

Отже, в процесі соціально-морального виховання доцільно брати до уваги особливості спрямованості особистості. Визначаючи зміст морального виховання в ранньому онтогенезі, О. Станіченко визначає його як цілеспрямований процес. Автор підкреслює: він визначає зміст, форми, методи і прийоми педагогічних впливів. Результатом морального виховання, на думку фахівця, виступають моральні риси та якості особистості. Моральність О. Станіченко кваліфікує як результат засвоєння особистістю норм моралі. Вони регулюють поведінку та впливають на ставлення до світу та самого себе. Автор зазначає: моральність виявляється у свідомому виборі особистістю способу дій та здатності морально поводитись [62].

За свідченням провідних розробників проблеми соціально-морального розвитку і виховання дошкільників, саме *чуйність* виступає базовою якістю, втілює у собі основні характеристики «соціальності». Це обумовлює правомірність обрання її в якості провідної у магістерській роботі. Враховуючи, що чуйність є провідною характеристикою соціально-морального розвитку дитини 3-6/7 років, її дослідження здійснюватиметься саме у цьому ключі.

О. Кононко визначає соціально-моральне виховання як цілеспрямований процес організації та реалізації педагогом виховних впливів. Їх метою виступає розширення й поглиблення знань дошкільника. Важливе

засвоєння дитиною соціальних правил, регламентів, моральних норм. Вони сприяють усвідомленню та гуманістичній спрямованості її ставлень до себе та оточуючого світу. Знання окультурюють та стабілізують поведінку у спілкуванні та спільній з іншими діяльності.

Як зазначає О. Кононко, - *соціально-моральна вихованість* є здатністю дитини реалізовувати у взаєминах свої найкращі якості особистості. Вона засвідчується доступною віку формою внутрішньої культури й навичками моральної поведінки під час спілкування.

З огляду на те, що чуйність вважається фахівцями базовою соціально-моральною якістю, подані нижче визначення стосуються саме її.

Чуйність визначається О. Кононко як базова особистісна якість. Вона проявляється у свідомому розумінні дошкільником проявів дискомфорту стану іншої людини. Важливо прищепити дитині навички емоційної та інструментальної підтримки та допомоги тим, хто їх потребує. Під «*вихованням чуйності*» автор розуміє процес формування у дитини уявлень про чуйність та емоційне ставлення до її проявів. Вони сприяють оволодінню дошкільником конкретними способами прояву чуйності. Доцільно створювати ситуації, які вправлятимуть дітей у проявах чуйності. Важливу роль у вихованні чуйності відіграє педагогічна оцінка. Вона перетворює чуйність на соціально-моральну цінність, феномен культури.

Результативність процесу виховання чуйності засвідчується, на думку вказаного фахівця, здатністю дошкільника бачити дискомфортний стан однолітка. Наслідком цього є уміння дитини не залишатися до нього байдужим, адекватно на нього реагувати. Це проявляється у добровільній пропозиції своєї підтримки і допомоги. Набуваючи такого досвіду, дитина починає захищати однолітка, виявляти повагу до нього та власну гідність, відчувати задоволення від свого гуманного вчинку.

Згідно визначення О. Кононко, під *чуйною поведінкою* розуміються взаємопов'язані дії, вчинки, спрямовані на реалізацію співчуття і допомоги однолітку. який потрапив у скрутну ситуацію. Головне, щоб дитина зрозуміла:

спільна діяльність вимагає від неї активної взаємодії з партнером. О. Кононко підкреслює: *чуйне ставлення* є свідомою та вибірковою дією дошкільника, що супроводжується оцінкою. Вона спрямована на вияв співчуття й готовності допомогти однолітку, який відчуває дискомфорт. В основі чуйного ставлення лежать потреби, мотиви, почуття, система цінностей. Вони визначають особистісну значущість переживань і спрямованість активності дошкільника [28].

Зовнішній прояв чуйності певною мірою залежить від загальної чутливості як психофізіологічної передумови розвитку особистості. Водночас варто зазначити: не кожна чутлива від природи людина виявляється чуйною по відношенню до інших. Якщо особистість егоцентрична, егоїстично спрямована, вона може залишитися байдужою до проблем та негараздів інших людей. Як зазначено в сучасному тлумачному психологічному словнику В. Шапара, чутливість як здатність мати відчуття складає основу особистості, виступає задатками для розвитку чуйності як готовності до зовнішніх афективних та дієвих реакцій. Об'єктивно чутливість - це відповідь на вплив певного подразника, суб'єктивно – *внутрішнє переживання*, відчуття даного агенту впливу [67].

Безпосередньо чуйність як моральну якість особистості дитини дошкільного віку досліджувала обмежена кількість психологів і педагогів, до яких слід віднести Л. Зданевич, яка розробляла теоретико-методичні аспекти проблеми в контексті підготовки майбутніх вихователів до формування чуйності у дітей дошкільного віку; Л. Зімакову, яка приділила увагу залученню дітей дошкільного віку до добродійних акцій; О. Кононко, яка сформулювала концептуальні засади, чітко визначила зміст чуйності та критерії оцінки її сформованості, запропонувала експериментальний інструментарій та розробила систему оптимізації освітнього процесу у ЗДО; Г. Свідерську, яка досліджувала чуйність як проблему соціальної психології; О. Станіченко, яка розглядала чуйність як морально-вольову якість та приділила увагу технологіям виховання даної базової якості особистості; Н.

Сулаєву, яка застосувала театралізовані ігри з метою виховання у дітей дошкільного віку чуйності.

М.Ярмаченко так визначає чуйність: це моральна якість, що характеризує ставлення людини до навколишніх людей. Передбачає піклування про їхні потреби і бажання, уважне ставлення до їхніх інтересів, проблем, які їх хвилюють, думок і почуттів; розуміння мотивів, якими керуються люди у своїй поведінці; тактовне ставлення до самолюбства, гордості та почуття власної гідності інших людей, чемне ставлення до усіх. На думку автора, чуйність є складовою частиною культури поведінки [48].

Базуючись на наведених вище положеннях, чуйність кваліфіковано як чутливе, уважне ставлення до близьких та оточуючих, яке проявляється в умінні швидко і правильно оцінити настрій і стан іншої людини, прийти їй на допомогу у складну хвилину. Співзвучними чуйності є терміни «співпереживання», «внутрішня готовність до співчуття»

Аналізуючи особливості розвитку і виховання чуйності в дошкільному дитинстві, варто вдатися до її визначення як базової соціально-моральної якості дошкільника. О. Кошелівська характеризує чуйність в контексті проблеми емоційного комфорту-дискомфорту. Як зауважує вказаний фахівець, чуйність – це уміння дитини помічати ситуацію, в якій одноліток відчуває емоційний дискомфорт, і брати активну участь у відновленні емоційного благополуччя того, хто страждає [33].

Вивчаючи чуйність як феномен культури, фахівці підкреслюють: щоб виявити чуйність, недостатньо не робити поганих вчинків. Важливо ініціювати підтримку і допомогу. І не лише тоді, коли про допомогу просять, а тоді, коли вона об'єктивно необхідна. На думку багатьох дослідників, чуйність включає в себе здатність своєчасно і точно відслідковувати реакцію іншої людини на сказані слова та дії, вибачитися у потрібний момент. Бути чуйним означає виявляти благородність і щедрість, нічого не вимагаючи у відповідь. Чуйність передбачає безкорисливість, не існує окремо від тактовності і дотримання норм спілкування. Важливими гранями чуйності є ввічливість і уміння

визнавати свої помилки. Класифікуючи чуйність як багатогранну якість, дослідники відносять її до таких синонімів, як душевність, сердечність, чутливість, співчутливість, уважність, доброту, людяність, милосердя, добродушність.

Важливо наголосити: в особистісному становленні дитини, її соціально-моральному розвитку, емоційна сфера є визначальною. Як констатує В. Тугай, проблема емоційної чутливості дошкільників викликає інтерес у багатьох фахівців у дошкільній педагогіці. Поняття «чутливість» і «чуйність» застосовують психологи і педагоги, досліджуючи небайдуже ставлення до переживань та станів оточуючих людей. Водночас варіюються різні трактування змісту даної категорії. Під нею розуміють: емоційну реакцію на стан іншої людини, компонент толерантності, емоційне ставлення до дорослих та однолітків, почуття співпереживання та співчуття. В. Тугай зазначає, що емоційна чутливість є важливою складовою соціального розвитку особистості. Тому їй слід приділяти належну увагу [65].

Наведений вище аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми уможливив розуміння основних категорій і підготував ґрунт для аналізу особливостей розвитку чуйного ставлення до однолітків дошкільників п'яти-шести років.

1.2. Характеристика особливостей розвитку у дітей чуйного ставлення до однолітків у дошкільному дитинстві

Дослідження особливостей соціально-морального розвитку взагалі, чуйності як базової якості особистості зокрема, базується на доробку фахівців-дошкільників, зокрема таких, як: Л. Зданевич, О. Кононко, Л. Лохвицької, Л. Сологуб, Г. Свідерської, О. Станіченко та ін.

Як засвідчують фахівці, у ранньому віці дитина здатна максимально емоційно переживати та співпереживати, вона сприймає слова і дії дорослих, не ставлячи їх під сумнів і на відміну від того, коли вона дорослішає і вчиться аналізувати слова та вчинки оточуючих людей, зіставляє зі своїм досвідом і

робить певні, не завжди правильні висновки. Досвід, набутий дітьми раннього віку, переходить у категорію належного, достеменного, канонічного, такого, що не ставиться під сумнів.

У вихованні дитини з перших років її життя, важливе місце посідає формування моральних якостей. Від успішності процесу формування основ моральних якостей залежить подальший моральний розвиток дошкільника. У процесі спілкування з дорослими виховується прихильність і любов до них, бажання поводитись відповідно до їхніх вказівок. Робити рідним приємне, утримуватися від вчинків, що засмучують їх – важливе надбання дошкільного дитинства.

У старшому дошкільному віці в дитини закладаються основи таких моральних якостей, як власна гідність, справедливість, чесність, совісність, людяність. Вони позначаються на ставленні до дорослих та однолітків, з ситуативних проявів перетворюються на характерологічні риси особистості. Як засвідчують провідні фахівці, ознакою дорослішання дитини є свідомий прояв зазначених моральних якостей, набуття усе більшої ваги вибіркового ставлення до оточуючих. Серед інших моральних якостей значну роль починає відігравати здатність до співчуття тим, хто потрапляє у скрутну ситуацію, спроможність проявити чуйність, вміння ініціювати їм підтримку і допомогу.

За даними дослідження О. Кононко, чуйність слід кваліфікувати як базову якість особистості. Вона проявляється в умінні розпізнавати дисгармонійний стан однолітка, у готовності безкорисливо йому допомогти. Це вимагає володіння дитиною дошкільного віку емоційними та інструментальними засобами підтримки тих, хто її потребує. Автор зазначає: розвиток чуйності потребує вміння зосередитись на стані однолітка, розпізнати емоції, усвідомити причини, що призвели до нього. Тобто, правильно ідентифікувати стан та адекватно на нього зреагувати. Поступово збагачується досвід дошкільника, він оволодіває здатністю бути уважним до партнера під час спільної діяльності. Активна позиція в процесі спілкування

з однолітками допомагає дитині поводитись морально, підбирати адекватні засоби впливу [29].

Як зазначає Г. Свідерська, у дошкільному дитинстві зазнають змін моральні якості. Вони стають більш складними й свідомими. Це стосується почуттів власної гідності, сорому, обов'язку, Поступово виникають такі якості, як совісність, гордість, справедливість. Починають формуватися моральні звички, що спрощують та гармонізують процеси адаптації та соціалізацію. Пристосування дошкільників до нових умов та вимог життя – важлива умова їхнього соціального розвитку. Для морального виховання неабияку роль відіграє формування в дитини домінуючих мотивів. Зростаючи, дитина починає усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки, розуміти, які причини зумовили той чи інший стан однолітка. Автор тлумачить чуйність як складну моральну якість дошкільника, його здатність до емпатії. Г. Свідерська підкреслює: уміння ідентифікувати стан іншої людини та адекватно на нього зреагувати – показник сформованості чуйності. Здатність виявити уважне ставлення, проявити співчуття, доброзичливість, турботу, піклування про гідність партнера – свідчення моральної вихованості дитини [59].

Заслуговують на увагу аспекти, підкреслені у процесі аналізу чуйності дітей дошкільного віку іншими фахівцями. Так, Д. Співак вказує на важливість уміння дитини поставити себе на місце інших. Це вимагає сформованості в неї механізму децентрації. Важливим показником моральної вихованості дитини є надання безкорисливої допомоги однолітку, не чекаючи схвалення дорослого. З часом формується уміння полегшувати почуття партнера, який відчуває дискомфорт. Автор наголошує на необхідності розвивати емоційну сферу дітей дошкільного віку. Зокрема, йдеться про важливість навчання дошкільників вмінню розпізнавати та розуміти стан оточуючих людей і бути домірним йому [61].

Дослідник внутрішнього світу дітей дошкільного віку О. Вержиховська концентрує свою увагу на вивченні їхнього внутрішнього ставлення до оточуючих людей. Авторка зазначає: вкрай важливо навчати зростаючу

особистість уміє відчувати свою співпричетність до їхніх радощів, потреб і страждань. Навчити дітей цікавитись інтересами, думками і почуттями дорослих та однолітків – важлива умова виховання чуйності. Наступним кроком морального виховання є сприяння розумінню мотивів поведінки інших людей. Поступово з'являється тактовне ставлення до почуттів гордості та самоповаги рідних, близьких, друзів[10].

О. Станіченко визначає чуйність як морально-вольову якість особистості. Авторка констатує, що вона проявляється у позитивному ставленні дошкільників до дорослих та однолітків. Неабияку роль відіграють готовність безкорисливо допомогти і підтримати однолітка. Не менш важливими залишаються уміння співпереживати, піклуватися про партнера, уважно ставитися до його інтересів і потреб. Важливим результатом проявів чуйності є переживання власного задоволення проявленою добротою. Вказаний фахівець приділяє увагу вихованню у дітей уміння аналізувати мотиви поведінки, думки і почуття однолітків, враховувати їх у взаємодії та спільній діяльності [62].

Аналізуючи особливості розвитку і виховання чуйності в дошкільному дитинстві, слід зауважити, що її визначають здебільшого як базову соціально-моральну якість дошкільника. Провідні фахівці характеризують чуйність в контексті проблеми емоційного *комфорт*-*дискомфорт*. Найчастіше чуйність визначають як уміння дитини помічати ситуацію, в якій одноліток відчуває дискомфорт, і брати активну участь у відновленні його благополуччя.

До типових причин виникнення ситуацій дискомфорту Л. Зданевич відносить: помилку, фізичне неблагополуччя, відсутність успіху, зіткнення інтересів з однолітками. Авторка зазначає, що таке трапляється внаслідок невміння розраховувати власні сили, передбачати наслідки своїх дій, розуміти наміри однолітків. Л. Зданевич підкреслює, що несформованість чуйності негативно впливає на гармонійність контактів та доброзичливе ставлення дітей. Фахівець наголошує на важливості уважного ставлення педагога до емоційного стану дошкільників. Вона радить запитувати дітей про ймовірні

причини дискомфорту й добирати засоби заспокоєння. Добре спрацьовують звернення до тих, кому погано, з ласкавими словами. Вони допомагають відновити хороше самопочуття. Позитивна оцінка педагогом проявів співчуття слугує запорукою виховання у дошкільників чуйності. Вона стимулює стійкий прояв гуманного ставлення до однолітків [22].

Згідно підходу ряду фахівців, процес виховання чуйності відбувається ефективніше за умов сформованості у дошкільника інших важливих соціально-моральних якостей і почуттів, зокрема почуття колективізму, товаришкості, організованості. Так, Л. Лохвицька зазначає, що організована дитина легше звертає увагу на погане самопочуття оточуючих і відгукується на нього. Автор підкреслює важливість розвитку в дошкільному дитинстві гуманних почуттів. Адже вони спонукають особистість проявляти доброзичливе ставлення до однолітків в різних життєвих ситуаціях [43].

Однією з форм прояву чуйності є ініціювання дошкільником допомоги однолітку. За даними дослідження О. Кошелівської, нею засвідчується уважне ставлення дитини до партнера по спільній діяльності. Готовність допомогти, не очікуючи на схвалення дорослого, виступає проявом дитячої дружби. В ній дитина переживає радість за спільні успіхи та невдачі, здатність поступатися власними інтересами. На етапі дошкільного дитинства уміння дитини розпізнавати стан однолітків супроводжується аналізом причин, що їх продукували. Зростаючи, особистість навчається правильно називати та адекватно реагувати на стан партнера. Поступово переживання перестає проявлятися як ситуаційна чуйність і перетворюється на моральну рису [33].

У вихованні чуйності протягом дошкільного дитинства важливу роль відіграє плекання у зростаючої особистості інтересу до однолітків. Набуває усе більшої ваги формування уміння узгоджувати з ними свої дії. Дошкільник вправляється у здатності займатися продуктивною та гуманістичною спільною діяльністю. До основних якостей «суспільності» фахівці відносять; уміння брати до уваги особливості партнера, культурно проявляти своє ставлення до нього. Важливо виявляти доброзичливість, поступливість, власну гідність.

Розпочинати цю роботу слід з раннього віку, поступово ускладнюючи вимоги до моральної вихованості. Варто розширювати уявлення дітей про чуйність як базову якість особистості. Цьому сприятиме збагачення інструментарію, з допомогою якого вона спілкується з однолітками та спільно діє.

За визначенням Л. Зімакової, у розвитку чуйності важливу роль відіграє формування у дитини Я-концепції. У віці чотирьох років розвивається більш адекватні уявлення про себе. Дитина починає все частіше орієнтуватися у своїй поведінці на такі соціальні регламенти, як «дозволене і неприйнятне», «схвалюване і несхвалюване». Орієнтуючись на щасливу дитину як мету виховання, авторка актуалізує необхідність сприяння цьому дорослими. На думку Л. Зімакової, щаслива дитина упевнена в собі. Вона вирізняється довірливим ставленням до оточуючих, зрідка капризує, легко адаптується до нових умов життя. Щаслива дитина швидше за інших засвоює соціальні норми та дотримується їх у повсякденному житті. Наголошуючи на важливості своєчасного виховання у дошкільників гуманних почуттів, емоційно-вольової сфери, уміння виявляти почуття гідності, авторка підкреслює значущість гармонійного розвитку особистості [21].

Як зазначає І. Лапченко, не дивлячись на актуальність проблеми розвитку у дошкільників уміння співчувати, авторка констатує її недостатню вивченість. Наслідком такого стану речей є відсутність чіткого визначення поняття «емоційна чуйність» та методичного забезпечення даного напрямку виховної роботи. Автором розроблено рекомендації практичним працівникам, запропоновано різноманітні завдання, сприятливі для морального виховання. Завдяки цим завданням дошкільників вправляють в умінні бачити труднощі людей, адекватно на них реагувати, діяти безкорисливо. Поступово діти навчаються радіти проявам своєї доброзичливості і турботи про інших. На думку І. Лапченко, це сприяє морально-духовному розвитку зростаючої особистості [41].

Емоційна чуйність дитини складає основу для формування в неї моральних якостей: задоволення від хороших вчинків, схвалення дорослих,

сорому, засмучення, неприємних переживань від свого поганого вчинку, від зауваження, незадоволеності дорослого. У молодшому шкільному віці формуються чуйність, співчуття, доброта, радість за інших. Моральні відчуття спонукають дітей до активних дій: допомогти, проявити турботу, увагу, заспокоїти тощо.

В процесі соціалізації дошкільник засвоює основні цінності, що транслуються суспільством, в нього поступово формується система цінностей, на базі яких виникає ціннісне ставлення до себе та оточуючих людей. Набір цінностей, що засвоює індивід в процесі соціалізації, актуалізує значущість людини як найвищої цінності, позитивного ставлення до неї. Проблема виховання у дітей дошкільного віку ціннісного ставлення до однолітків об'єктивована у такій якості, як *людяність*, була і залишається однією з найбільш актуальних у дошкільній педагогіці.

Предметом дослідження Т. Поніманської, О. Козлюк та Г. Марчук, виступила людяність як базова якість особистості. Автори наголошують на тому, що гуманізація освіти суттєво знижує питому вагу нормативного регулювання вчинків і дій дошкільників. У зв'язку з цим зростає роль самостійної регуляції поведінки. Фахівці приділяють особливу увагу формуванню у дошкільному віці системи ціннісних ставлень до довкілля та самих себе. Вони зазначають: цінувати іншу людину, визнавати її позитивні риси і уміння, доброзичливо ставитись до неї – важливі надбання дошкільного дитинства. Т. Поніманська, О. Козлюк, Г. Марчук звертають увагу вихователів ЗДО на те, що чуйність є домінантною рисою, якою засвідчується соціальна компетентність особистості [52].

Сформованість внутрішніх моральних інстанцій особистості виступає тим еталоном, за допомогою якого визначають рівень розвиненості духовності дитини. Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, чим вагоміше в них виявляється зв'язок з категорією добра Тим вищим може бути рівень духовності і, навпаки, відсутність такого зв'язку є свідченням бездуховності. З плином часу дитина поступово опановує прийнятні в

суспільстві норми та правила поведінки і взаємин, привласнює, тобто робить своїми, притаманними їй, способи і форми взаємодії, вираження ставлення до людей, природи, особисто до себе.

Підсумовуючи підходи провідних фахівців, слід вказати на особливості, які обумовлюють позитивне ставлення дошкільників до чуйності як важливої моральної якості. До них відносяться, у першу чергу :

1. Емоційна сприйнятливість дитини, її яскрава реакція на різні життєві події, здатність відчувати почуття та настрої оточуючих.

2. Сформованість елементарних гуманістичних почуттів, головним чином, у сфері відносин з однолітками.

3. Прийняття та схвалення дітьми вимог дорослого підтримувати доброзичливі стосунки з дорослими та однолітками.

4. Розвиненість у дітей потреби в довірливому ставленні до дорослого й здатність відчувати його емоційний стан, зрозуміти причину зміни настрою.

5. Здатність дитини старшого дошкільного віку за певних обставин усвідомити негативні сторони власних дітей.

6. Уміння поставити себе на місце іншого з тим, щоб «пережити» ситуацію з його точки зору.

7. Загострення потреби дитини в дружніх стосунках з однолітками, появі елементарної дружби.

Спілкування з дорослими є важливою передумовою набуття дитиною різноманітних знань про соціум, моральні норми, правила, вимоги. Під впливом спілкування з дорослими під час різноманітних видів діяльності в дітей формуються уявлення про довкілля, певне ставлення до того, що пізнається, розуміння прекрасного і поганого у вчинках і поведінці людей, формуються морально-етичні оцінки.

Отже, моральне виховання дошкільників – складний процес формування переконань і системи цінностей дитини. Він реалізовується за допомогою певних методів, до яких відносяться: переконання; розповідь; пояснення; роз'яснення; навіювання; бесіда; приклад; заохочення; покарання. В основі

завдань морального виховання дітей дошкільного віку в умовах сьогодення лежить:

- виховання фізично та морально здорової дитини;
- створення атмосфери емоційного тепла, любові;
- засвоєння моральних цінностей, виховання культури поведінки, правдивості, гідності, честі;
- формування естетичних смаків;
- забезпечення єдності поколінь, збереження традицій;
- виховання національної свідомості.

1.3. Педагогічні умови ефективного виховання у дітей п'ятого-шостого років життя чуйності як базової якості особистості

Моральне виховання – це: одна з форм відтворення, успадкування моральності; цілеспрямований процес залучення дітей до моральних цінностей людства та конкретного суспільства; формування моральних якостей, рис характеру, навичок і звичок поведінки. Для розвитку прагнення до морального вчинку в дошкільному віці робота педагогів і батьків має спрямовуватись на розвиток свідомого ставлення дитини до наслідків своїх вчинків. Необхідно навчити її аналізувати та регулювати власну поведінку, узгоджувати її з бажаннями та інтересами інших людей. Поступово збагачується індивідуальний досвід дитини, вона застосовує моральні знання в реальних життєвих ситуаціях. Вправління дитини у виборі способів міжособистісної взаємодії сприяє оволодінню нею засобами прояву чуйності.

Як зазначають Т. Поніманська, О. Козлюк, Г. Марчук, дитина старшого дошкільного володіє уявленнями про гуманізм як моральну орієнтацію на доброзичливе ставлення до інших людей. До головних принципів організації освітньої роботи, спрямованої на освоєння дошкільником соціальної сфери життя, вказані автори відносять:

- формування у дітей уявлень про соціальну дійсність як частину довкілля, що відображає діяльність і взаємини людей;
- виховання усвідомленого бажання брати активну участь в житті оточуючих її людей;
- емоційну сприйнятливність як складову соціальної компетентності;
- педагогічну доцільність відбору знань про людину, суспільство, мораль;
- застосування педагогами різних видів діяльності дітей з метою формування гуманного ставлення до соціального оточення;
- орієнтацію на приклад дорослого як носія знань, норм, цінностей;
- демонстрацію провідних моральних якостей;
- прояв ціннісного ставлення до себе та інших людей.

Вказані фахівці формулюють основні педагогічні завдання. До них відноситься, зокрема, формуванні в дітей відкритості до світу людей. В цьому процесі стане в нагоді виховання соціальних навичок поведінки. Важливо розвивати свідоме ставлення до себе як суб'єкта власної життєдіяльності. Одним з необхідних умінь є відповідальне ставлення до своїх обов'язків. Якщо вихователь розвиває у дошкільників інтерес до людей, суттєво збагачується їхній соціальний досвід [52].

Досліджуючи феномен чуйності, П. Полякова підкреслює: розвиток даної моральної якості є одним із важливих завдань освітнього процесу ЗДО. Авторка підкреслює, що чуйність виступає основою саморозвитку особистості, її самореалізації. Даний фахівець зазначає: виховні можливості чуйного ставлення дошкільника до однолітків пов'язані з розвитком його моральної сфери. Важливу роль відіграє становлення світогляду, розвиток ціннісних орієнтацій, елементарних форм саморегуляції та позитивного самоствавлення.

П. Полякова приділяє неабияку увагу методам виховання чуйності. Вказаний фахівець підкреслює важливість просвітницької роботи, роз'яснення

значущості чуйності для соціальної компетентності. Вона наголошує на важливості організації заходів, спрямованих на розвиток діалогічного співробітництва. Поєднуючи вимогливість з довірою, педагог створює у закладі дошкільної освіти атмосфери підтримки та поваги. Авторка підкреслює необхідність поєднання почуттів з діями дитини. Розширення знань про способи поведінки, адекватні емоційному стану іншої дитини, збагачують життєвий досвід особистості [49].

Чуйність як основна форми прояву дитиною дошкільного віку дієвого емоційного ставлення до однолітків, включає вміння співпереживати. Дана якість розглядається нами як основна емоційна одиниця, що проявляється у відносинах та спілкуванні дітей. Чуйність виступає складовим компонентом емпатії та показником розвитку у дітей дошкільного віку гуманних почуттів.

Базуючись на узагальненнях аналізу теоретичних джерел з означеної проблеми, нами були виділені висхідні положення, які дозволяють оптимізувати роботу, спрямовану на виховання у дітей 5-6 років чуйності. Так, основними засадами, на яких базувалася дана робота, слугували: системний, діяльнісний, особистісно-орієнтований, компетентнісний та аксіологічний підходи.

Так, у філософії освіти, *системний підхід* розглядається як спосіб наукового пізнання та практичної діяльності, що потребує розуміння частин у нерозривній єдності з цілим. Системний підхід дає змогу сприймати явища дійсності як складну систему, між елементами якої існують зв'язки й взаємозалежності. Він уможлиблює практичну реалізацію принципу цілісного підходу до наукових явищ. Як зазначає О. Власенко, на часі організація дослідження, яке дозволяє порівняти взаємовідносини між частиною і цілим, об'єднати в систему відомі й нові наукові факти.

Доповнюють системний підхід положення діяльнісного, що підкреслює роль активності у процесі особистісного розвитку. Як наголошує Г. Костюк, особистість є найбільш повним вираженням суб'єктивного полюсу діяльності. Це означає, що вона породжується діяльністю та системою відносин з іншими

людьми. Діяльнісний підхід дозволяє розглядати чуйність як певний фактор, який визначає спрямованість міжособистісних стосунків та їх результат. Увага до суб'єктної активності дошкільника дозволяє осмислити значення емоційного відгуку для досягнення його позитивних стосунків з однолітками. Успішність суб'єктних дій сприяє зростанню почуття гідності і самоповаги. Згідно підходу Г. Костюка, діяльнісний підхід спрямований на організацію діяльності дитини. Завдяки позиції суб'єкта пізнання, праці, спілкування, саморозвитку відбувається зростання особистості, формується елементарний дитячий світогляд. [32].

Варто зазначити, що на сучасному етапі розвитку освіти діяльний підхід пов'язаний не з самою діяльністю як такою, а з діяльністю як засобом становлення та розвитку особистості дитини. Результатом освітньої діяльності має стати зріла свідома особа з розвиненими вміннями обирання, оцінювання, програмування та конструювання. Вправління в цих вміннях забезпечує її саморозвиток та самореалізацію. Особистість, яка в змозі перетворити звичну діяльність у предмет практичного перетворення, зростає як творча особа. Вона позитивно ставиться до самої себе та однолітків, дорослих, уміє співчувати, обирає способи своєї діяльності, контролює її хід і результати.

Крізь призму основних положень *особистісно орієнтованого підходу* освіта розглядається як багаторівневий простір. Фахівці підкреслюють: його упровадження створює умови для саморозвитку особистості, становлення її індивідуальності. Педагогічна стратегія пролягає у центруванні на особистості, її самобутності та унікальному досвіді. Пріоритетом виступають співпраця та співтворчість педагога та дитини. Основна мета – визнання цінності кожної особистості, створенні умов для саморозвитку і самореалізації.

Як наголошує І. Бех, особистісно орієнтований підхід спрямований на гармонійний розвиток дитини, розкриття її потенційних можливостей, посилення уваги до індивідуальної історії життя. Диференційований та індивідуальний підходи до дитини, врахування особливостей її пізнавальної та

емоційної сфер – виступає центральною ідеєю. Основним типом спілкування стає суб'єкт - суб'єктне, діалогічне, в якому педагог і дитина стають партнерами. Вказаний автор вважає, що таке виховання звернене на розвиток морально-духовного “Я” особистості. Дитина прагне бути собою, поводить себе самостійно, здійснює власні вибори. Приймаючи в процесі виборів самостійні рішення, вихованець несе за них відповідальність. Це відбувається за умови, що він позитивно ставиться до самого себе [5].

На важливість особистісно орієнтованого виховання вказує переважна більшість фахівців, підкреслюючи, що положення цього підходу мають актуалізувати педагогів: у пошуку, підтримці й розвитку людського єства в кожній дитині; у стимулюванні процесів її самореалізації, саморозвитку та самовиховання. Означені вектори розвитку мають реалізуватися через діалог з людьми, природою, культурою, цивілізацією .

Важливим принципом оптимізації освітнього процесу є *компетентнісний підхід*. Як підкреслюють Л .Сохань та І. Єрмаков, життя особистості наповнене неочікуваними поворотами, важко розв'язуваними проблемами та небезпечними ситуаціями. Самореалізація вимагає від суб'єкта самостійності, вміння регулювати процес досягнення успіху, збагачувати свої знання та навички. Важливо навчати дитину вміннями застосовувати їх у змінних умовах життя. Формування індивідуального досвіду базується на власній практиці та запозиченні досвіду інших людей. Поступово розширюється життєвий світ особистості, вона оволодіває умінням долати труднощі, докладати зусиль для досягнення певної мети [20].

Упровадження у педагогічну практику *аксіологічного підходу*, основою якого є духовні цінності, означає посилення уваги до моральної складової. Виховання духовних цінностей сприяє формуванню активної життєвої позиції, творчої індивідуальності дитини старшого дошкільного віку. За даними досліджень О. Лопатіної та М. Скребцової, система цінностей виступає провідною ланкою, що пов'язує суспільство з його окремими членами. Завдяки цьому вони включаються в суспільні відносини. Автори зазначають: цінності

особистості слугує основою для вибору цілей, засобів та умов діяльності. На їхню думку, цінності є центральним ядром процесу розвитку внутрішнього життя людини [42].

Думку попереднього фахівця підтримує Г. Свідерська. Вона називає систему цінностей одним із найважливіших чинників впливу на формування особистості. Фахівець підкреслює: цінності виступають регулятором людських мотивів і вчинків, визначають основні соціальні орієнтири. Важливо, щоб особистість була здатна до відповідальних вчинків і визначення власного життєвого шляху. З цією метою слід з дитинства вправляти її в умінні адаптуватися до конкретних умов та вимог існування. В цьому стане у нагоді уміння наслідувати певні норми і традиції та організовувати своє життя відповідно до моральних цінностей [48].

Розглянуті вище положення, вплинули на організацію навчально-виховної діяльності старших дошкільників та процес становлення чуйного ставлення дитячою особистістю до однолітків. Зокрема, *системний підхід* забезпечує: розуміння чуйності як складного особистісного утворення, що входить до структури особистості; інтеграцію завдань різного змісту й спрямованості. *Діяльнісний підхід* вимагає активної участі усіх учасників виховного процесу, надає дитині ознак суб'єктності, вправляє її у здатності регулювати та контролювати власні дії та поведінку, аналізувати й оцінювати власні прояви чуйності. *Особистісно орієнтований підхід* передбачає таку організацію життєдіяльності дитини, за якої у неї була можливість проявити власну унікальність, уміння довіряти своєму досвіду, проявляти творчу активність. *Компетентнісний підхід* передбачає досягнення досвідченості особистості, здатності переносити здобуті знання у нові умови, проживати повноцінне буття. *Аксіологічний підхід* спрямовує на гуманізацію стосунків між учасниками освітнього процесу, орієнтує на виховання чуйності у системі ціннісно-смыслових орієнтацій, на осмислення її дитиною й дорослими як найбільш значущої морально-духовної цінності.

Зважаючи на зміст розглянутих положень, підґрунтям формування чуйного ставлення до однолітків дітей 5-6 років ми виділяємо такі педагогічні умови:

- *збагачення та систематизація знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність та чуйне ставлення до однолітків;*
- *вправлення дітей 5-6 років у чуйному ставленні до однолітків у процесі спільної діяльності;*
- *оптимізація взаємодії вихователів і дітей через використання сучасних освітніх технологій та оновлення змісту і форми педагогічної оцінки.*

Обґрунтуємо виділені педагогічні умови.

Так, *перша педагогічна умова* – збагачення та систематизація знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність та чуйне ставлення до однолітків – передбачала усвідомлене ставлення старшого дошкільника до вказаної моральної риси особистості. Зокрема, на думку О. Кононко, знання про морально-етичні категорії становлять основу усвідомленої поведінки. Це відбувається тому, що дитина, перш ніж щось зробити, вчинити, спланувати, визначити мету, обміркувати шляхи її досягнення, спрямовує власні зусилля у потрібному напрямі [29]. Отже, знання, на думку науковця, відіграють роль каталізатора свідомої поведінки та ставлення дитини до чуйності, розуміння її цінності для себе.

Провідні фахівці відмічають важливість знань, збагачення уявлень дошкільника про навколишню дійсність і дозволяє демонструвати своє ставлення до дорослих і однолітків. Набутий досвід дозволяє йому краще зрозуміти світ людських стосунків, диференціювати світ дорослих та дітей. Встановлення причинно-наслідкових зв'язків між соціальними явищами засвідчує особистісне зростання дитини. Поступово дитина починає усвідомлювати мету певних дій людей, пізнавати себе, навчатися розв'язувати морально-етичні завдання. Набуті елементарні знання сприяють формуванню у дошкільному віці моральних почуттів і уміння виражати своє ставлення до

довкілля. Як бачимо, підкреслюється не лише роль знань про світ, а й вказується на дієвий спосіб їх набуття.

Знання дітьми моральних категорій Л. Артемова відносить до передумов морального зростання особистості у дошкільному віці. Вона зазначає, що набуті уявлення про норми поведінки сприяють виникненню зацікавленості до суспільних подій. Інтерес формує мотиви моральної поведінки, сприяє виробленню особливого ставлення до однолітків. Важливо, щоб вони ґрунтувалися на моральній оцінці. Знання дозволяють виявляти емоційне ставлення до своїх ровесників крізь призму прийнятих моральних норм [1].

Подібної думки дотримуються Т. Кондратенко, В. Котирло, С. Ладивір. Вони підкреслюють важливість моральних знань дітей напередодні їхнього вступу до школи. На думку фахівців, набуті уявлення сприяють виникненню свідомого ставлення дітей старшого дошкільного віку до стосунків. Поступово формуються мотиви використання набутого досвіду у власній поведінці, становленні доброзичливих стосунків з ровесниками. Важливо, щоб в основу взаємодії було покладено моральні цінності [27].

Отже, збагачення та систематизація знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність та чуйне ставлення до однолітків сприятиме формуванню у неї чуйного ставлення до ровесників.

Обґрунтовуючи *другу педагогічну умову* – вправління дітей 5-6 років у чуйному ставленні до однолітків засобами художньої літератури – ми базувалися на положеннях, згідно яких міцність дитячих знань формується за їх свідомого використання. Заслуговує на увагу думка О. Проскури, яка підкреслювала, що наявний практичний довід дозволяє дошкільнику краще орієнтуватися у різних сферах життєдіяльності, розуміти зв'язки між предметами і явищами. Практичний досвід сприяє виникненню системи опорних зв'язків, які дозволять впорядкувати емоційні враження про людські стосунки [56]. Отже, дотримання даної умови сприятиме формуванню у дітей чуйного ставлення до своїх товаришів.

Третя педагогічна умова передбачала оптимізацію взаємодії вихователів і дошкільників через упровадження сучасних освітніх технологій та оновлення змісту і форми педагогічної оцінки. Ми виходили з того, що оптимальне поєднання зусиль сім'ї і ЗДО дозволить актуалізувати процес розвитку чуйності як важливої моральної риси сучасної людини. У ході доведення цієї тези, звернулися до дослідження Л. Врочинської, яка вказує на взаємодію між колективом ЗДО і сім'ями вихованців, як на вирішальний чинник морального зростання особистості дошкільника [13]. При цьому науковець наголошує, що важливо узгодити позиції батьків і педагогів, оптимізувати їх взаємодію у навчально-виховному процесі.

На необхідність осучаснення педагогічної оцінки звертає увагу сучасна дослідниця О. Кононко. Вона пропонує оптимізувати взаємодію вихователів і батьків шляхом внесення у процес виховання сучасних форм педагогічної оцінки. Авторка наголошує: налагодженню партнерських стосунків між всіма учасниками освітнього процесу сприятиме справедлива, мотивована, об'єктивна, зрозуміла дитині, висловлена чітко і просто педагогічна оцінка.

Таким чином, підґрунтям оптимізації освітнього процесу у ЗДО слугували положення системного, діяльнісного, особистісно орієнтованого, компетентнісного та аксіологічного підходів. В основу розробленої програми оптимізації процесу виховання у дітей чуйного ставлення до однолітків покладено розкриті вище педагогічні умови, дотримання яких сприятиме успішній реалізації її змісту.

Висновки до розділу 1

Базуючись на аналізі наукових джерел з досліджуваної проблеми у роботі охарактеризовано чуйність як наукову категорію. Під чуйністю розуміється моральна якість особистості, яка виражається у здатності дитини дошкільного віку виявляти терплячість, щедрість, великодушність, диференціювати стан партнера, усвідомлювати потребу однолітка у допомозі, адекватно на неї реагувати, виявляти готовність безкорисливо її надавати .

У дослідженні встановлено, що упродовж дошкільного дитинства відбуваються суттєві зміни в усвідомленні важливості моральних норм, здатності емоційно та інструментально реагувати на стани та настрої однолітка, з яким спілкуєшся та спільно дієш. У ранньому віці дитина не усвідомлює ймовірних причин того чи іншого стану партнера, працює з ним радше поряд, ніж спільно. У старшому дошкільному віці формується чуйність як базова якість особистості, здатність відгукуватися на потреби та стани однолітка, розуміти її причини та наслідки, ініціювати допоміжні дії.

Зафіксовано, що у старшому дошкільному віці формується механізм децентрації, який вказує на зародження уміння дитини поставити себе на місце інших, надати безкорисливу допомогу, не чекаючи схвалення дорослого, полегшити почуття однолітка, який відчуває дискомфорт. Це пов'язано з необхідністю розвивати емоційну сферу дітей дошкільного віку, навчати їх розпізнавати та розуміти стан оточуючих людей, вправляти в умінні бути домірним йому. Важливо навчати зростаючу особистість умінню бути співпричетною до радощів, потреб і страждань оточуючих людей, уважно ставитись до їхніх інтересів, думок і почуттів, розуміти мотиви їхньої поведінки.

Визначено принципи та педагогічні умови оптимізації процесу виховання у дітей 5-6 років чуйного ставлення до однолітків. Основними принципами оптимізації слугували системний, діяльнісний, особистісно орієнтований, компетентнісний та аксіологічний підходи, які актуалізують такі аспекти особистісного зростання як суб'єктна активність, індивідуальна

історія розвитку, досвідченість та орієнтація на морально-духовні цінності. Визначено основні педагогічні умови, до яких віднесено: збагачення системи знань дошкільників про чуйність та її роль в житті; розширення можливостей для практичного вправлення досліджуваних в умінні виявляти чуйне ставлення до однолітків; застосування сучасних освітніх технологій у вихованні ЗДО,

РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА ТА ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ П'ЯТОГО - ШОСТОГО РОКІВ ЖИТТЯ ЧУЙНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ОДНОЛІТКІВ.

2.1. Програма і методики констатувального експерименту

Базуючись на визначених у попередньому розділі концептуальних засадах, ми розробили програму та методику констатувального етапу дослідження. Мета експерименту полягала у визначенні міри вихованості у досліджуваних п'ятого-шостого років чуйного ставлення до однолітків. Вказана мета передбачала розв'язання в процесі експериментальної роботи таких завдань:

1. Визначити критерії оцінки проявів дітьми старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків та встановити компонентну структуру досліджуваного явища.

2. Розробити та апробувати комплексну методику дослідження чуйного ставлення досліджуваних до однолітків.

3. Схарактеризувати рівні вихованості у дошкільників зазначеного віку чуйного ставлення до однолітків.

4. Розробити систему ефективного формування у дітей п'ятого-шостого років життя чуйного поведіння з однолітками у ЗДО.

Експериментальна робота проводилася на базі закладу дошкільної освіти (ясла-садок) №153 міста Києва упродовж 2024-2025 рр.. В експерименті взяли участь 16 дітей старшого дошкільного віку, що дозволило отримати різноманітну інформацію про особливості їхньої чуйної поведінки по відношенню до однолітків у природних та спеціально створених умовах.

Оперуючи поняттям «чуйне ставлення», виходили з розуміння, що воно проявляється в умінні бачити стан партнера по спільній діяльності, адекватно на нього реагувати (заспокоювати, висловлювати довіру його можливостям), виявляти готовність емоційно його підтримати та реально допомогти. Ми оперували чуйністю як позитивною характеристикою зростаючої особистості, яка виявляється у співчутливому ставленні до однолітків, що потрапили у біду,

у прояві турботи і уваги, в умінні відгукуватися на їхні потреби, у бажанні бути корисним і потрібним.

З нашої точки зору, чутлива дитина легко встановлює емоційний зв'язок з однолітками, готова прийти на допомогу у важку хвилину. Чуйний дошкільник не лише висловлює співчуття, але готовий реально допомогти, підтримати фізично, втішити, запропонувати допомогу у розв'язанні проблеми. Чуйність дитини 5-6 років пов'язана не лише з розумінням переживань іншої дитини, але з умінням поставити себе на її місце. Чуйна дитина проявляє турботу про благополуччя тих, з ким товаришує, намагається створити комфортну атмосферу, атмосферу довіри і взаємодопомоги. Поважати, цінувати, співчувати, виявляти доброзичливість, своєчасно бачити, точно відслідковувати реакцію однолітка на слова і дії, здатність сказати «ні» у потрібний момент – усе це ознаки чуйного ставлення до однолітків.

Керуючись сказаним вище, було визначено критерії та показники, за якими оцінювався рівень вихованості у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків. Основні критерії та показники представлено у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Критерії і показники оцінки міри вихованості у дошкільників чуйності як базової моральної якості особистості

КРИТЕРІЇ	ПОКАЗНИКИ КРИТЕРІЇВ
Особливості сприйняття і розуміння дискомфорту стану однолітка	Зосереджує увагу на партнерові, вдивляється в нього, спостерігає за його мімікою, рухами, жестами, бере до уваги висловлювання; помічає зміни в його настрої та стані; аналізує та визначає причини дискомфорту; розуміє смисл того, що відбувається;

	<p>правильно інтерпретує переживання партнера, називає їх, робить належні висновки; запитує про незрозуміле, уточнює інформацію; ставить себе на місце однолітка (сформований механізм децентрації).</p>
<p>Оцінка переживань однолітка та свого ставлення до нього</p>	<p>Не залишається байдужим до стану та настрою однолітка, виявляє емоційну сприйнятливність, рефлексує; з допомогою зору, слуху, дотиків оцінює серйозність проблеми, її соціальну значущість; емоційно відгукується на дискомфорт однолітка, виявляє свою зацікавленість й готовність підтримати; проявляє співчуття, засвідчує своє позитивне ставлення до нього, симпатію, повагу; знаходить в цьому задоволення.</p>
<p>Характер реагування на дискомфорт однолітка</p>	<p>Швидко й адекватно реагує на стан однолітка та соціальну ситуацію; втілює свої переживання в активних діях: допомагає однолітку з власної ініціативи, а не після його прохання, бере турботу про нього на себе, підтримує його, виявляє елементарні форми делікатності, тактовності, чемності; вдається до пестливих слів та заспокійливих жестів; захищає від</p>

	образ, глузувань, принижень оточуючих; здатний перенести дану стратегію поведінки в інші дискомфортні ситуації (збагачує свій досвід).
--	--

Визначаючи компонентну структуру чуйності, ми використали запропоновану О. Кононко схемою. Згідно підходу вказаного автора, до основних компонентів чуйності віднесено: *мотиваційний, когнітивний, поведінковий та рефлексивний.*

Мотиваційний компонент чуйності відображає потребово - мотиваційну сферу особистості - інтереси, мотиви і цілі проявленого дошкільником співчуття до однолітків, усвідомлення соціальної значущості даної моральної якості та її зв'язку з моральною нормою гуманної поведінки. Ми брали до уваги, що на поведінку дитини впливають як внутрішні, так і зовнішні мотиви. Мотиви, засновані на внутрішніх потребах, виступають потужним рушієм прийняття дитиною гуманного рішення. Мотив і ціль утворюють свого роду «вектор» поведінки, що визначає її спрямованість. Тому в процесі дослідження проявів чуйності важливо було, перш за усе, визначити внутрішні потреби, якими керується дитина, виявляючи чуйне ставлення до однолітка, емоційне реагування на його дискомфортний стан. Створення адекватної мотивації полегшує дошкільнику перенос знань про чуйність і способи її прояву у різні життєві ситуації, сприяє збагаченню його індивідуального досвіду, мобілізує вольові зусилля. Позитивний стимул мотивації створюється за умов надання дитині дошкільного віку можливості досягнути зміст та суспільне значення чуйності, задовольнити свої провідні внутрішні потреби, прийняти свідоме рішення щодо стратегії своєї подальшої поведінки.

Когнітивний компонент чуйності характеризує особливості уявлень дошкільника про себе як гуманну особу, про типове і особливе в партнерові, який потрапив у складну ситуацію; засвідчує глибину й широту знань про

чуйність та її значення; про базові моральні норми і соціальні оцінки чуйності і черствості, емоційної сприйнятливості і байдужості; здатність дитини їх диференціювати, вербалізувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між своїм чуйним/байдужим ставленням до тих, кому погано, та сприйняттям себе іншими та самоповагою. Фіксувалася здатність дитини дошкільного віку створювати образ іншої людини у своїй свідомості, прагнення активно пізнавати соціальне довкілля та саму себе, збагачувати досвід новою інформацією, оволодівати адекватною картиною найближчого соціального оточення.

Поведінковий компонент чуйності засвідчується реальними проявами дитиною чуйності у різних життєвих ситуаціях та по відношенню до різних однолітків, які слугують показниками її сформованості. До них відносяться: зацікавлене ставлення до однолітка, що потрапив у скрутну ситуацію; активна взаємодія з ним, вияв готовності спілкуватися та спільно діяти; використання адекватних емоційних та інструментальних засобів прояву співчуття до нього; допомога з власної ініціативи, а не після прохання однолітка; готовність і здатність взяти частину його роботи на себе, виявити турботу, підтримку, елементарні форми делікатності, тактовності, чемності; використання пестливих слів та заспокійливих жестів; намагання захистити однолітка від образ, глузувань, принижень оточуючих; уміння радіти спільно з ним успішному розв'язанню дискомфортної ситуації; здатність переносити таку стратегію поведінки в інші і ситуації, збагачувати власний соціально-моральний досвід.

Рефлексивний компонент чуйності проявляється у здатності дошкільника аналізувати інформацію, пов'язану з дискомфортною ситуацією та відповідними переживаннями однолітка, що потрапив в неї; в умінні розуміти, правильно оцінювати й адекватно реагувати на них; у спроможності дитини дошкільного віку оцінити власні думки, бажання, чесноти і вади, брати до уваги очікування значущих для неї людей, передбачати їхні реакції на її гуманні (негуманні) вчинки, вносити, у разі необхідності, корективи у власні

судження та рішення. Розвиненість даного компонента обумовлює формування індивідуального досвіду дитини, що вкрай важливо для розвитку в неї чуйності як базової соціально-моральної якості особистості.

Розгорнута характеристика кожного компонента чуйності стала у нагоді під час розробки методики констатувального експерименту. Під кожний з них підбиралися відповідні методи дослідження.

Метод під мотиваційний компонент чуйності

З метою визначення особливостей ставлення дошкільників до чуйності як моральної якості, ми використали методику «Сюжетні картинки»

«Сюжетні картинки»

Мета - визначити характер мотиваційно-ціннісного ставлення дітей старшого дошкільного віку до чуйності. На картинках зображені однолітки, які проявляють полярну за своїми характеристиками поведінку. Форма проведення індивідуальна. Дитині належить ідентифікувати переживання дітей, схарактеризувати їх причини, оцінити відповідність-невідповідність соціальним очікуванням та моральним нормам. Дошкільник має дати моральну оцінку зображеним на картинках вчинкам, що дозволить виявити його ставлення до моральних норм та соціальних оцінок. Особлива увага приділяється оцінці дитиною адекватності емоційних реакцій на моральні норми, моральні вчинки, позитивні та негативні емоційні реакції.

Стимульний матеріал має відповідати віку досліджуваних, бути виразним і яскравим. Він складається з п'ятих картинок. У нашому випадку на картинках зображені дії дітей, які характеризують їхню *чуйність - байдужість – зловтіху*. Експериментатор показує дітям по черзі п'ять різних картинок, а дітям належить схарактеризувати їхній настрій, причини, що його спонукали, обрати один із запропонованих варіантів як найбільш моральний, еталонний. Усього проаналізовано 90 ситуацій, визначено типові для досліджуваних реакції в ситуації вибору. Ситуації подано у Додатку 1. на стор.89.

Метод під когнітивний компонент чуйності компонент чуйності

З метою з'ясування особливостей знань дітей про чуйність та її роль в житті, про форми прояву чуйності, ми проводили бесіду з досліджуваними.

Індивідуальна бесіда

Наводиться варіант бесіди, запропонований О. Кононко. Бесіда проходила з кожною дитиною окремо у знайомій обстановці та доброзичливій атмосфері. Відповіді на поставлені дошкільника запитання не передбачали підказок дорослого. У протоколах фіксувалися вербальні, мимічні, пантомимічні та інші реакції дошкільника. Послідовність пред'явлення запитань зберігалася по відношенню до усіх досліджуваних. З допомогою одержаних відповідей ми отримали інформацію щодо визначення чуйності, самооцінку даної якості дошкільником, по відношенню до кого дитині легше і важче виявляти співчуття, хто ображав дитину і що вона відчувала, хто ставиться до тебе байдуже, до кого ти виявляєш ті самі почуття і чому саме, як можна позбавитись байдужості. Усього було отримано та оброблено 160 відповідей досліджуваних. Перелік запитань подано у Додатку 2. на стор.90.

Методи під поведінковий компонент чуйності

Спостереження

За кожним дошкільником проведено по три сеанси спостережень під час виникнення конфліктних ситуацій, які слід було розв'язати. В ході експериментальної роботи у протоколах спостережень реєструвалися якісно-кількісні характеристики прояву чуйності у вербальному, чуттєвому та реальному планах, визначалася їх узгодженість / неузгодженість між собою. У протоколах спостережень фіксувалися: *характеристика ситуації*, в якій виник моральний конфлікт; *здатність дитини виділяти стан неблагополуччя однолітка*, визначати його причини; *уміння проявляти спільну радість, співчуття до інших*; *типовий спосіб прояву співпереживання* (емоційний, вербальний, практичний); *спрямованість чуйності* (на усіх, на значущих, лише на приємних, на конкретних людей, на тварин, на рослини); *мотиви чуйності*

(соціальний, особистісний); *стабільність* прояву чуйного ставлення. Усього було оброблено 72 протоколи спостережень.

Позитивні прояви позначалися знаком «плюс», негативні - «мінус». Накопичення знаків допомогло визначитися з остаточними результатами спостереження. Вихованість чуйності дошкільників, які отримали найбільшу кількість плюсів (100-75%), характеризувалася як висока; якщо кількість плюсів коливалася від 74 до 60%, вихованість чуйності вважалася оптимальною; за умови, що кількість плюсів становила 59-30%, вихованість базової соціально-моральної якості визнавалася посередньою; якщо плюсів виявилось менше 30%, ми вважали, що у дошкільників даної категорії вихованість чуйності знаходиться на низькому рівні. Детальніше методика схарактеризована у Додатку 3 на стор.91.

Моделювання експериментальної ситуації

З метою з'ясування здатності дошкільників здійснювати самостійні вибори було використано методику О.Кононко «Розподіл ділянок роботи». Експериментатор об'єднує усіх дошкільників у діади таким чином, щоб у парі працювали сильніша й слабша дитина (за практичною вправністю). Їм належить зробити аплікацію на тему «Світ навколо нас», яка передбачає спільне визначення сюжету, розподіл обов'язків між обома виконавцями, уміння вирізати фігури з паперу, здатність акуратно наклеїти фігури і деталі. Реалізовувати методику можна з кожною парою дошкільників окремо, а можна з усією групою за умови коректної фіксації процесу та результатів спільної діяльності кожної діади.

У протоколах спостережень фіксувалися: *стиль організації діяльності* (один командує, інший виконує команди; діють разом); *визначення сюжету* (визначила одна дитина; визначали спільно, обговорювали); *розподіл обов'язків* (що кому дісталось, хто і як це визначив); *ставлення до труднощів* (кому дісталася складніша, а кому - простіша; як враховувалися уміння кожного); *характер взаємодії* (домовленості, угоди, поступки, наполягання на своєму, конфлікти та способи їх розв'язання); *пропозиції допомоги, вияв*

чуйності (хто і в яких випадках ініціював); вербальні, емоційні та практичні *реакції*; *самооцінка* кінцевого продукту (адекватна-неадекватна); *оцінка* кожним свого особистого внеску; задоволення-незадоволення спільним продуктом та спілкуванням.

Методи під рефлексивний компонент чуйності

Проективна методика «Сходінка»

Пропонується модернізований варіант методики О.Кононко, спрямованої на з'ясування особливостей оцінювання старшими дошкільниками значущості чуйності як базової моральної якості особистості та власної здатності її виявляти. Проводиться індивідуально з кожною дитиною. Інструкція дорослого: «Перед тобою лежить аркуш паперу, на якому зображена сходінка з п'ятьма сходінками. Поряд знаходяться п'ять квадратів, на кожному з яких записана одна з ймовірних реакцій досліджуваних на самопочуття однолітка (*завжди і до всіх чуйний; чуйний лише до рідних і близьких; чуйний до тих, кому погано; зазвичай не дуже чуйний; частіше залишаюся байдужим до проблем інших*). Їх треба розкласти на цих сходінках у порядку від найбільш цінної та типової для тебе – до найменш значущої. Чим важливішою та вважаєш ту чи іншу реакцію, тим вищим має бути місце квадрата з її назвою на сходінці. Отже, найбільш важливі для тебе прояви чуйності посядуть перші два місця зверху; важливі, проте менш типові, ніж попередні, – посередині (місця третє і четверте); найменш важлива або зовсім нетипова для тебе реакція має знаходитись на нижній сходінці (вона посяде останнє п'яте місце).

По завершенні виконання дитиною завдання експериментатор запитує у неї стосовно проявів чуйності, які посіли перші три місця: «Як ти вважаєш, ти є такою насправді? Чи хотіла б такою бути?» Здатність дошкільника адекватно оцінювати свої вияви чуйності засвідчувати її уміння правильно аналізувати, порівнювати, робити висновки, накопичувати досвід рефлексії.

Дані, отримані по кожному з описаних вище методів комплексної методики констатувального експерименту, дозволили визначити рівні

сформованості чуйного ставлення досліджуваних п'ятого-шостого років життя до однолітків.

2.2. Рівні сформованості у дітей п'ятого-шостого років чуйного ставлення до однолітків

Визначення рівнів сформованості у досліджуваних п'ятого-шостого років життя чуйного ставлення до однолітків потребувало аналізу емпіричних даних, отриманих по кожному методу та співставлення їх між собою.

За даними методу, підбраного під мотиваційний компонент досліджуваного явища, проаналізований матеріал засвідчив таке:

1. Аналіз першої ситуації засвідчив, що переважна більшість досліджуваних висловила співчуття дівчинці, що плаче. Причинами плачу названо такі : «в неї відібрали іграшку» (26%); «її хтось образив» (24%); «дівчинка скучила за мамою» (18%); «її хтось налякав» (12%). Інші 20% дошкільників відповіли, що не знають, чому плаче дівчинка.

2. Більшість дітей висловили думку, що сміятися над однолітком, який потравив у неприємність, недобре, засвідчує байдужу дитину, яка не вміє співчувати (78%). При цьому 8% дошкільників додали : «Замість того, щоб сміятись, краще б він допоміг з ремонтом поламаної машини». 14% досліджуваних 5-6 років залишились індиферентними.

3. Практично усі діти визнали вчинок хлопчика недобрим. При цьому певна кількість з них зазначила, що слід покарати кривдника (46%), дехто запропонував пожалітися на нього виховательці (38%). 16% досліджуваних зазначили, що на його агресію слід відповісти такими самими діями, зруйнувати в майбутньому його споруду.

4. Аналіз четвертої ситуації, в якій були задіяні три дитини, викликав різноманітні судження дітей старшого дошкільного віку. Більшість дітей звернула увагу переважно на хлопчика, що відібрав відерце з лопатою в дівчинки. Вони коментували подію таким чином: «Хлопчик вчинив негарно» (34%); «Хлопчик силою відібрав чужу річ» (30%); «Своїм вчинком хлопчик

образив дівчинку і потребує покарання» (22%). 10% досліджуваних запропонували звернутись до вихователя, щоб він розв'язав ситуацію, що виникла, а 4% звернули увагу на «спостерігача» і зауважили, що невтручання у конфлікт робить його мовчазним співучасником.

5. Коментуючи п'яту ситуацію, понад половини опитаних дітей 5-6 років (64%) зазначили, що дівчинка вчинила правильно, пожаліла новеньку і запропонувала їй іграшку, а хлопчик – неправильно, тому що обізвав її плаксою і показав язика. Характерно, що 26% опитаних дошкільників зазначили, що хлопчик зловтішається з дівчинки, яка сумує за мамою і пропонують його покарати. 10% досліджуваних вказали, що дівчинку, яка плаче, краще відвести до виховательки, щоб вона її обняла та заспокоїла.

В цілому можна вважати, що близько половини дітей 5-6 років в цілому володіють основними правилами моральної поведінки, здатні їх аргументувати та застосувати на практиці. Близько третини дошкільників ситуаційно цінують моральну поведінку, схильні передати відповідальність за розв'язання конфлікту виховательці. Трохи більше десятої частини досліджуваних залишаються індиферентними, не втручаються у конфлікт.

З допомогою бесіди – методу, використаного нами під когнітивний компонент чуйності, ми отримали інформацію про систему знань досліджуваних 5-6 років про чуйність та байдужість. З огляду, що бесіда містила 10 запитань, нижче наводимо отримані емпіричні дані по кожному з них.

1.Відповіді досліджуваних 5-6 років на запитання, кого називають чуйним, розподілилися таким чином: « того, хто співчуває тим, кому погано» (34%); «той, хто готовий прийти на допомогу»(30%); «це той, хто відчуває біль і радість рідних та близьких людей» (24%). Певна кількість досліджуваних констатувала, що точно не знає, кого називають чуйним, обійшлася загальною відповіддю «той, кого вважають хорошим, хто вчиняє правильно» (12%).

2. Цікавими виявилися відповіді досліджуваних на запитання стосовно власної чуйності. Чуйними себе вважає більшість дітей старшого дошкільного

віку (62%); відносно чуйними, вибірково, не завжди здатними співчувати одноліткам (24 %); байдужими вважають себе 14% опитаних дітей. Аргументували свої відповіді досліджувані тим, що пам'ятають, як вони вчиняли раніше, знають, як їх оцінюють батьки і вихователі. Наведені відповіді засвідчують, що самооцінки більшості дітей завищені, вони підміняють «Я» реальне ідеальним уявленням про себе. Водночас відповіді свідчать, що потроху діти 5-6 років починають оволодівати диференційованими судженнями про себе.

3. Серед тих, по відношенню до кого дошкільникам легше поводитись чуйно, виявилися батьки (34%), друзі (28%), вихователька ЗДО (24%). Лише 8% дошкільників визнали, що виявляють чуйність до тих, хто слабший за них або потрапив у халепу. При цьому 6% дітей старшого дошкільного віку свій вибір пов'язували з найбільш авторитетними, статусними дітьми в групі (вибір задля користі).

4. Як з'ясувалося, найскладніше дітям було виявити співчуття до тих, «хто до них зазвичай ставиться погано», «хто ображав мене», «хто мене побив» (56%). Близько третини дітей старшого дошкільного віку (32%) узагальнили свою відповідь у такий спосіб: «не співчую тим, кого не люблю», «залишаюсь байдужим до проблем тих, хто мені неприємний». Водночас 12% досліджуваних 5-6 років визнали, що не знають, до кого саме їм важко проявити співчуття.

5. Дітям дошкільного віку непросто було пригадати, хто, коли і чому саме їм висловлював співчуття. Виявилось, що найчастіше співчуття висловлюють мати (48%), бабуся і дідусь (36%), вихователі (10%), друзі (6%). Досліджувані вказали, що дорослі і однолітки, висловлюючи співчуття, користувалися ласкавими словами і жестами, заспокоювали і турбувались про них, намагалися їх підтримати і допомогти.

6. Практично усі опитані дошкільники зазначили, що відчувати себе захищеними рідними і близькими людьми, дуже приємно. Вони пригадували, що відчували полегшення від підтримки, переживали радість від того, що не

залишилися у важку хвилину на самоті, переживали почуття вдячності за готовність допомогти і заспокоїти.

7. Вельми складним для дітей старшого дошкільного віку виявилось запитання, пов'язане із проявами байдужого ставлення до них однолітків. Виявилось, що байдужість в окремих випадках проявляли їхні друзі (34%): «мій друг був зайнятий своїми справами і не помітив, що мені сумно і самотньо», «подруга поставилася до мене байдуже, грала з іншими дівчатами, а про мене забула». Дехто згадав вихователя (28%), «який не побачив, що завдання складне для мене, що потрібна його допомога». Деякі досліджувані згадували тата (24%), «який забуває про свої обіцянки», «не грає зі мною у футбол, тому що сильно втомився». Інші 14% опитаних дітей визнали, що не знають, хто ставиться до них байдуже.

8. Дещо легше досліджуваним 5-6 років було визначити, до кого вони і ставляться байдуже і пояснити чому. З'ясувалося, що 18% дітей старшого дошкільного віку констатували, що ні до кого не ставляться байдуже. Вони пояснили: «Просто одні діти мені подобаються більше, а інші – менше». Понад третини опитаних дітей (36%) визнали, що байдуже ставляться до непримітних та боязких однолітків, які не мають власної точки зору. Близько третини досліджуваних 5-6 років (32%) констатували, що їм байдужі неуспішні, неумілі, фізично кволі однолітки, з якими вони не грають і не спілкуються. Водночас 14% дітей дошкільного віку обійшлися відповіддю «Не знаю», уникнувши необхідності самовизначатися.

9. Відповісти на запитання, як дитина стає байдужою людиною, дошкільникам виявилось непросто. 20% досліджуваних відповіли, що вони ніколи не перетворюються на байдужих людей, тому що вміють розпізнавати, кому потрібна допомога і намагаються її надавати. 46% досліджуваних справедливо зауважили, що байдужість формується поступово, якщо не помічаєш стану інших однолітків, залишаєшся глухим до проблем інших дітей, які чекають на допомогу та підтримку. 24% дошкільників зазначили, що

байдужими стають переважно егоїстичні діти, які печуться лише про власні інтереси. Інші 10% опитаних дошкільників не змогли визначитися з відповіддю, обійшлися невизначеним: «Не знаю».

10. На думку більшості опитаних (82%) позбавитись байдужості можна, для цього слід мати відкритими не лише очі, а й серце. Діти додавали такі коментарі: «треба навчитись любити», «слід вправлятися у чуйному ставленні до інших дітей», «важливо відкривати добрі якості в неприємних однолітках», «необхідно перестати бути егоїстом, думати лише про себе». В той самий час 10% досліджуваних висловили думку, що байдужість – це назавжди, що звільнитися від надмірного центрування на собі – складна справа. 8% опитаних дошкільників задоволились відповіддю «Не знаю».

Таким чином в ході індивідуальної бесіди з'ясувалося, що знання досліджуваних 5-6 років про чуйне ставлення до однолітків та себе як чуйну або байдужу людину суттєво вирізняються у різних груп дошкільників. Близько п'ятої частини групи характеризуються адекватними й аргументованими знаннями; знання більшої частини опитаних дітей неповні, подекуди клаптеві; уявлення понад десятої частини опитаних дошкільників або примітивні, або надміру узагальнені, або невизначені.

Зупинимось на аналізі даних, отриманих під час спостереження за досліджуваними та моделювання експериментальної ситуації. В ході спостереження за поведінкою досліджуваних 5-6 років зафіксовано, що близько п'ятої частини дітей виявились здатними помітити стан партнера по спільній діяльності, заспокоїти його й запропонувати підтримку. Близько третини усієї експериментальної групи дошкільників діяли більш повільно, не зразу помічали настрій однолітка та інтерпретували його, але в кінцевому рахунку виявляли чуйність та надавали необхідну допомогу. Понад третини досліджуваних керувались переважно егоцентричними мотивами, не помічали поганого настрою партнера по діяльності, ігнорували його переживання, відгукувалися лише після звернень до них або нагадування вихователя. Більше

десятої частини дітей старшого дошкільного віку орієнтувались на допомогу дорослого й уникнення неспіху, тому не помічали переживань однолітків.

З метою з'ясування здатності дошкільників здійснювати самостійні вибори було використано експериментальну методику О.Кононко з розподілу ділянок роботи. Експериментатор об'єднав усіх дошкільників у діади таким чином, щоб у парі працювали сильніша й слабша дитина. Їм належало зробити аплікацію на тему «Світ навколо нас», яка передбачала обговорення та спільне визначення сюжету, розподіл обов'язків між виконавцями, уміння вирізати фігури з паперу, здатність акуратно наклеїти фігури і деталі. Реалізовувалася методика з кожною парою дошкільників окремо, у протоколах фіксувалися процес та результати спільної діяльності кожної діади.

Виявилось, що у понад половини дошкільників (58%) переважав стиль, за якого один брав на себе обов'язки керівника, а інший виконував його окремі команди. Досягли спільний результат задовільної якості, утруднювалися правильно його оцінити. Спільно діяли лише лише близько чверті дітей 5-6 років (28%): вони обговорювали та виробляли спільні плани, враховували пропозиції один одного, раділи спільному результату та проявам творчості. Самооцінки виявилися адекватними та аргументованими. Якість аплікації була вельми високою, було зрозуміло, що діти старалися. Інші 14% дітей старшого дошкільного віку діяли радше поряд, ніж спільно, сперечалися між собою, їм складно було дійти згоди. Аплікація виявилася незавершеною, виповненою частково. Самооцінка була невизначеною, діти даної категорії покладалися повністю на судження дорослого.

З метою визначення здатності досліджуваних до аналізу своєї здатності проявити чуйність по відношенню до однолітків, пригадавши свій минулий досвід, було використано метод самооцінки, саморефлексії.. Встановлено, що 38% дітей 5-6 років визнали, що виявляють чуйність до визначеного, певного кола людей – рідних, близьких та друзів. З'ясувалося, що 32% досліджуваних вважають, що виявляють чуйність до усіх, хто її потребує. 22% дітей 5-6 років

заявили, що зазвичай вважають себе не дуже чуйними, оскільки опікуються переважно власним успіхом. Інші 8% дітей старшого дошкільного віку не змогли визначитися з оцінкою власної чуйності. Відповіли, що це мають зробити за них авторитетні дорослі (батьки або вихователі). Характерно, що відповідь «я байдужий до проблем інших» всіма досліджуваними ігнорувалася, залишилася на останньому місці.

Дані, отримані по кожному з описаних вище методів комплексної методики констатувального експерименту, дозволили визначити рівні сформованості чуйного ставлення досліджуваних п'ятого-шостого років життя до однолітків. Ми базувалися на раніше визначених критеріях і компонентах. Узагальнені дані подано нами у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл дошкільників за рівнями вихованості чуйного ставлення до однолітків

<i>Рівні вихованості чуйності</i>	<i>Характеристика проявів</i>	<i>Кількісний розподіл (у %)</i>
ВИСОКИЙ	Швидко і легко визначає того, кому погано, розпізнає дискомфортний стан за мімікою, жестами, рухами, діями, висловлюваннями. Аналізує причини його виникнення; ставить себе на місце однолітка; не залишається байдужим. Знання про чуйність адекватні, різносторонні, усвідомлені. Адекватно оцінює себе та інших як чуйних (байдужих). Почуття чуйності яскраво виражене, стабільне. Виявляє чуйне ставлення до переважної більшості людей	20

	<p>ближнього кола. Сформована елементарна система ціннісних ставлень до світу та власного «Я» та установка «не кидати іншого в біді». Чуйне ставлення перетворилося на внутрішнє надбання, яке керує поведінкою. Поводиться відповідально і компетентно. Володіє соціально прийнятним інструментарієм допомоги й підтримки. Вчиняє так із внутрішньої потреби, безкорисливо, не очікує схвалення. <i>Ціннісне ставлення до себе та інших збалансовані, розвинене почуття власної гідності.</i></p>	
<p>ОПТИМАЛЬНИЙ</p>	<p>Володіє необхідними знаннями про чуйність та її значення в житті. Досить швидко вирізняє з-поміж інших тих, кому погано, здебільшого намагається стати у нагоді. Норма «Не кидати іншого в біді» до певної міри перетворилася на внутрішню спонуку, водночас в ситуації вибору поведінка регулюється не лише нею, але й зовнішньою оцінкою авторитетної людини. Самооцінка недостатньо стабільна – від адекватної до завищеної. Зрідка виявляє байдуже ставлення до тих, кому не симпатизує, усвідомлює це, намагається виправити ситуацію, щоб не відчувати осуду. Легко встановлює контакти з однолітками, проте</p>	<p>28</p>

	<p>вибірково доброзичливий. Частіше командує, ніж підкоряється, власні інтереси іноді переважають над груповими. Коли хтось потрапляє у біду, зважає доцільність своїх дій, може долучити до розв'язання проблеми інших. Радіє своїй спроможності самовиразитися через допомогу однолітку. <i>Себе цінує більше, ніж інших.</i></p>	
<p>СЕРЕДНІЙ</p>	<p>Розуміння чуйності в цілому адекватне, проте схематичне, завчене, недостатньо усвідомлене й аргументоване, часто недієве. Якщо у біду потрапляє товариш, намагається йому допомогти; якщо відчуває дискомфорт нецікава йому дитина, залишається байдужим, ігнорує проблему («Моя хата скраю»). Почуття і ставлення здебільшого нестійкі, недостатньо регульовані, настрої плинні. У поведінці орієнтується на думку дорослого та авторитетних однолітків. Поведінка нестабільна, прояви впевненості чергуються з невпевненістю; орієнтація на доброзичливе ставлення до інших ситуативна. Самооцінка нестабільна, здебільшого неадекватна – від завищеної до заниженої. Виявляє недовірливість частіше, ніж доброзичливість та чуйність. Може</p>	<p>38</p>

	<p>самовиражатися у соціально неприйнятний спосіб, зловтішатися з невдач інших. У спілкуванні з сильнішими за себе прагне вислужитися, отримати схвалення, продемонструвати свої можливості; у взаєминах із слабшими – командує, може принизити. <i>Авторитет інших важливіший за почуття власної гідності.</i></p>	
<p>НИЗЬКИЙ</p>	<p>Розуміння суті чуйності примітивне або неадекватне. Індиферентний тип, зосереджений переважно на задоволенні своїх елементарних потреб, ігноруванні складних й проблемних ситуацій. Здебільшого залишається байдужим, глухим до переживань інших, уникає необхідності вплутуватися у незрозумілу й ризиковану справу, здобувати собі халепу. Прагне досягти у комунікації не стільки успіху, скільки уникнути неспіху, будь-якого ризику. Не володіє інструментарієм надання комусь допомоги. Здебільшого сам сподівається на підтримку й допомогу інших. Самооцінка занижена або невизначена, настрої переважно песимістичний, напружений, тривожний; поведінка невпевнена, конформна. Не сповідує ідею солідарності, чимало часу проводить на</p>	<p>14</p>

	самоті, живе мов би у мушлі, відсторонено від оточення. <i>Не сформоване ціннісне ставлення до себе та інших.</i>	
--	---	--

Той факт, що лише 48% досліджуваних 5-6 років життя засвідчили високий та оптимальний рівні сформованості чуйного ставлення до однолітків, в той час як понад половини експериментальної групи показали недостатні або низькі показники здатності розпізнавати, ідентифікувати, визначати причини переживання однолітків і готовність підтримати та допомогти, на етапі формування необхідно буде організувати спеціальну роботу з педагогами та дітьми старшого дошкільного віку.

2.3. Система формування у дітей 5-6 років чуйності в умовах ЗДО

Система формування спрямовувалася на активізацію свідомості і поведінки педагогів й дошкільників, пов'язаною х умінням проявляти чуйне ставлення до людей. Методи впливу підбиралися під визначені у першому теоретичному розділі педагогічні умови оптимізації виховання чуйного ставлення дошкільників до однолітків.

Виховання - складова педагогічно діяльності, яка передбачає постійне вдосконалення особистості усіх учасників експерименту, вибір ефективних методів, форм і прийомів впливу, оптимізацію виховного процесу. *Оптимізувати* означає обрати найкращий з можливих варіант його організації, забезпечити відповідність педагогічної системи тим цілям, на досягнення яких вона спрямована. Принцип оптимальності вимагає, щоб освітній процес функціонував на найкращому для даних умов рівні. Принцип оптимальності пред'являє вимоги розумності, раціональності, почуття міри у використанні усіх елементів виховного процесу, орієнтує на досягнення максимально можливих результатів за мінімально необхідних витратах часу та

зусиль. Оптимізація означає інновацію, реорганізацію, перебудову педагогічної системи

Оптимізувати процес виховання у дітей старшого дошкільного віку чуйності означає його реорганізацію з метою покращання показників вихованості вказаної базової якості найбільш раціональними способами. Свідченням ефективності цього процесу має слугувати зростання кількісного складу досліджуваних високого і оптимального рівнів вихованості та зменшення кількості дітей, що входили до складу низького і середнього рівнів.

Процес оптимізації передбачає коректне визначення *педагогічних умов*, які цьому сприятимуть. Варто зазначити, що педагогічні умови мають:

- по-перше, пов'язуватися з визначеними на етапі констатації *причинами недостатнього виховання чуйності* у значної кількості дошкільників;
- по-друге, підпорядковуватися завданню *доцільної організації процесу виховання чуйності*;
- по-третє, бути *специфічними* саме для даного дослідження, не бути надміру узагальненими, повторюваними у наукових працях іншої спрямованості;
- по-четверте, охоплювати увагою *усіх учасників виховного процесу*;
- по-п'яте, мати відношення *до різних етапів виховного процесу* (цільового, мотиваційного, виконавського, результуючого)
- по-шосте, передбачати використання *сучасних виховних технологій* розвитку чуйності.

Методика як комплекс методів, прийомів, засобів виховання характеризується дослідницькою природою і уможливорює процес вдосконалення усіх учасників формувального експерименту. Використання експериментатором різних способів виховання з метою досягнення якомога вищого результату – це можливість реалізувати свій творчий потенціал, проявити педагогічну майстерність.

Дослідниками у процесі проведення педагогічного експерименту використовуються як поняття «технологія», так і «методика». Останні виступають двома ланками одного процесу і передбачають застосування сукупності методів. Як зазначають фахівці, *методика* передбачає дії *творчого характеру*, *технологія* ж більш *універсальна, стандартизована*.

Педагогічна технологія завжди описується деяким *алгоритмом* – ланцюгом пов'язаних між собою дій дорослого і дитини, сукупністю етапів і стадій, базується на науковій основі, завдяки універсальності може широко використовуватися. Педагогічна технологія характеризується такою властивістю, як відтворюваність, тобто може бути успішно використана будь-яким іншим педагогом за описом у ході дослідження різних наукових проблем. Педагогічна технологія – це спеціальний набір форм, методів, способів, виховних засобів, який системно використовується, базується на психолого-педагогічних установках, завжди призводить до досягнення прогнозованого результату з допустимою мірою відхилення.

В *методиці* не завжди можна виділити чіткий алгоритм, вона вирізняється вузькою спрямованістю. До того ж педагог під час використання методики часто формулює цілі через власну діяльність, спирається на свій практичний досвід. Методика тісно пов'язана з особистісними особливостями її автора, під час її використання іншими педагогами важко піддається відтворенню, іноді потребує модифікації, яка визначається специфікою дослідження.

Технології можуть використовуватися в методиці, а методика – в технології. Окремі елементи методики можуть бути технологізовані. Комплекс методів соціально-морального виховання дошкільників взагалі, чуйності як її базової якості зокрема, є своєрідним інструментом, який виконує функцію організації процесу розвитку і вдосконалення особистості, управління виховним процесом. Завдяки адекватним методам виховання здійснюється цілеспрямований вплив на дітей дошкільного віку, організується і спрямовується їхня життєдіяльність, збагачується індивідуальний досвід. Добре, якщо виховна робота організується з усією експериментальною

групою дітей, але й передбачає індивідуальні форми та роботу з підгрупами (з представниками різних рівнів виховання чуйності).

Упровадження у педагогічну практику першої педагогічної умови була пов'язана із збагаченням та систематизацією знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність та чуйне ставлення до однолітків. Використання когнітивних методів у соціально-моральному вихованні дошкільників допомагає звільненню їхньої свідомості від «розумового сміття», нераціональних переконань та упереджень, категоричності мислення. Групове обговорення різних сторін та аспектів соціально-моральної вихованості розширює й збагачує уявлення дошкільників про основні моральні категорії, власну соціальну поведінку, соціально схвалювані і неприйнятні вчинки. Цьому сприятимуть бесіди етичної спрямованості.

Етичні бесіди

Бесіди проводяться з усією групою в інтерактивній формі не рідше одного разу на тиждень. По завершенні обговорення теми кожної бесіди дорослий разом з дітьми підводить підсумки, робить важливі для виховання чуйності висновки. Можна використати розроблену О.Кононко орієнтовну тематику бесід етичної спрямованості: *«Симпатія, байдужість, антипатія», «Як виникає недовіра», «Звідки береться жорстокість», «Дружба справжня та удавана», «Конфлікт: причини і наслідки», «Насилля та його види», «Недоброзичливість відкрита і прихована», «Напад і захист», «Образа», «Приниження», «Ревність», «Заздрість», «Злопам'ятність», «Жага помсти», «Прощення», «Примирення», «Визнання провини», «Як позбутися самотності», «Чи соромно поступитися», «Відповідальність за вчинок», «Гідна перемога та гідний програш», «Я реальний та ідеальний».*

Дослідник може самостійно варіювати тематику етичних бесід та їх кількість залежно від особливостей розвитку чуйності вихованців.

Складання оповідань

Дошкільникам пропонується скласти оповідання етичної спрямованості. Даний метод соціально-морального виховання актуалізує важливі для формування моральної свідомості аспекти проблеми, сприяє розвитку у дошкільників здатності вербалізувати свої життєві враження, пов'язані із спілкуванням та спільною з однолітками діяльністю. Частота застосування та форма проведення (колективна чи індивідуальна) визначається експериментатором (педагогом) залежно від завдань дослідження. Дошкільники складають оповідання усно

О. Кононко пропонує використати з цією метою такі теми: *«Черства людина», «Холодне серце», «Перемога мого друга», «Як я робив компліменти», «Коли за себе було соромно», «Звідки беруться скаржники», «Друг, про якого я мрію», «Перемога гідна і негідна», «Поразка гідна і негідна», «Як впливає войовничість на дружбу», «Чому зникла моя злість», «Докладання зусиль задля успіху», «Як впевненість допомогла», «Як я сказав собі слово «стоп», «Як я упорався з поганим настроєм», «Сам собі ворог і друг», «Свій серед своїх», «Чужий серед своїх»*

Дискусійні ігри

Метод спрямовано на розвиток уміння дошкільників коректно сперечатися, доводити свою думку, аргументувати власну позицію. Метод групової дискусії дозволяє актуалізувати існування різних точок зору на проблему. З огляду на те, що старші дошкільники лише починають оволодівати умінням дискутувати, дорослий виступає в дискусійних іграх організатором, координатором та експертом. Орієнтовними темами дискусійних ігор моральної спрямованості можуть виступати такі: *«Вдалі і невдалі способи розв'язання конфлікту», «Як навчитися чуйності?», «Чуйне ставлення до друзів та несимпатичних однолітків»* тощо.

Згідно другої педагогічної умови доцільно було *вправляти дітей 5-6 років у чуйному ставленні до однолітків у процесі спільної діяльності.*

В ході реалізації другої педагогічної умови збагачувався вербальний та невербальний інструментарій дітей 5-6 років, розширювався їхній практичний досвід. З цією метою варто використати вправи, розминки, кричалки, метод незакінчених речень, творче малювання.. *Вправи і розминки* спрямовані на навчання дітей пошуку внутрішніх ресурсів для прояву чуйності, налагодження добрих стосунків з однолітками та розв'язання конфліктів у мирний спосіб. Вправління дошкільників сприяє формуванню належних соціальних установок, виробленню моральних звичок, їх переносу в різні життєві ситуації. Нижче пропонуємо декілька варіантів вправ, розроблених О.Кононко.

«Радіємо за іншого»

Експериментатор привертає увагу дошкільників до вдалих дій та хороших результатів діяльності невпевненої (боязкої, самотньої, здебільшого неуспішної) дитини і пропонує: *«Давайте порадіємо за Наталю (Миколку...)! Що ми їй (йому) скажемо? Адже ми щасливі за неї (нього), правда? Підтвердимо це своїми словами жестами, мімікою, діями»* Кожний дошкільник адресує однолітку «позитивне послання».

«Співчуємо постраждалому».

У процесі виконання непростого завдання (трудового, навчального) експериментатор пропонує усім дітям групи роздивитися, хто з однолітків відчуває дискомфорт, і кожному підібрати підходящі ситуації слова і дії, які додадуть йому сил для продовження діяльності, заспокоять і підтримають. По закінченні варто разом обговорити, наскільки дієвою виявилася спільна допомога і підтримка.

«Зображуємо кривдника»

Стоячи у колі разом з дошкільниками, педагог пропонує тому, на кого вкаже, надати своїй поставі, жестам та обличчю вигляду, відповідного кривднику, а потім передати їх тому, хто стоїть поряд. І так до тих пір, поки усі діти не відтворять образ того, хто ображає. Кожна наступна дитина може не лише відтворити образ попередника, але й виявити творчість, збагатити його.

По завершенні вправи дорослий разом з дітьми узагальнює одержану інформацію, перераховує, чим вирізняється постава кривдника, його жести, вираз очей, рота, від миролюбної людини; аналізує, чим неприємний кривдник, які почуття йому властиві, якими можуть бути наслідки недоброзичливо поведінки для спільної діяльності та інших людей.

«Зображуємо жертву»

Перед вправою дорослий пояснює дітям смисл поняття «жертва», пригадати свої почуття, коли їх ображали, принижували. Вправа проводиться аналогічно попередній з тією лише відмінністю, що у полі уваги виконавців знаходиться образ жертви, постраждалого від однолітка. Педагог може запропонувати свій варіант відтворення образу та власний коментар пережитих постраждалим почуттів, а може запропонувати дошкільникам самостійно зобразити та інтерпретувати його переживання, порівняти їх з почуттями нападника. У разі необхідності, дорослий вносить корективи, уточнює і коментує свої пропозиції дітям, відповідає на їхні запитання, підводить підсумки.

«Драматизувати не варто!»

Експериментатор пропонує дітям утворити коло, пояснює їм, що «драматизувати» означає посилювати, перебільшувати, гіпертрофувати, надміру підкреслювати значення слів, вчинків, подій, тим самим підживлюючи налаштованість на конфлікт. Педагог по черзі кидає дітям м'яч із словами: «Не будемо драматизувати, тому що ...» і пропонує дошкільникам повернути його назад із словами-поясненнями, чому ж саме цього не варто робити. Він уточнює, що бажано не повторювати сказане попередником. Це потребує зосередженості й кмітливості. Для прикладу дорослий може запропонувати два-три можливих варіанти відповіді: *«це лише посилить конфлікт»*, *«мій настрій зовсім зіпсується»*, *«це заважатиме мені правильно оцінити ситуацію»*. По завершенні вправи доцільно підвести підсумки, визначити найбільш зважені й оригінальні відповіді.

«Відро для сміття»

Вправа ефективна для навчання дітей умінню звільнитись, «викидати» свої темні думки, недобрі наміри, негативні переживання. «Відро» має бути реальним, щоб в нього можна було зібрати «сміттєві надбання» дітей усієї групи. Цей процес передбачає запис або зображення кожним дошкільником своїх небажаних думок, почуттів, ставлень, намірів на папері з тим, щоб під час прогулянки його можна було разом спалити і розкидати попіл на ділянці, де ростуть квіти. Так погане виявиться корисним доброму.

Кричалка «Я чуйний!»

Дітям пропонується повторити слова експериментатора спочатку пошепки, потім спокійним голосом і, нарешті, дуже голосно. У такий спосіб дорослий і дошкільники прошепочують, проговорюють та прокрикують спочатку слово «Я», потім слово «дуже» і нарешті, слово «чуйний». Розминка повторюється декілька разів.

Метод незакінчених речень

Розроблений О. Кононко метод спрямований на актуалізацію ціннісного ставлення дошкільників до себе та однолітків, формування позитивних переживань щодо своєї моральної вихованості. Експериментатор пропонує дитині завершити розпочаті нею речення, спираючись на власний досвід:

1. Я подобаюся собі тим, що
2. Мені не подобається в собі те, що
3. Я подобаюся друзям, тому що.....
4. Я ціную у моєму другові те, що
5. Мені не подобається в ньому те, що
6. Найчастіше мені роблять зауваження за те, що я
7. Я співчуваю тим, хто
8. Я хочу бути таким, щоб
9. Коли я порушую правила, то

10. Коли правила порушують інші, я

У протоколі фіксуються варіанти закінчень. Дорослий і дитина разом обговорюють одержану інформацію, узагальнюють сильні і вразливі сторони її моральної поведінки, актуалізують необхідність подальшого самовдосконалення.

Творче малювання

Малювання – захопливе дійство, яке дозволяє дитині почуватися творцем, проявити емоційне ставлення до однолітків та себе, пригадати і пережити приємні і неприємні події минулого, натхненно їх відтворити, вербалізувати свої враження про них, спроектувати події свого майбутнього, відобразити свої мрії. У процесі малювання дошкільник відчувається хазяїном, розпорядником, який самостійно визначається з сюжетом, вибором дійових осіб, місцем подій, життєвою ситуацією, які зображує. Його емоційна пам'ять та увага концентруються на найбільш значущому, цінному для нього, вражаючому.

Зображуючи себе та інших значущих людей на малюнку у певному стані та настрої, діти виносять свої переживання, оцінки, ставлення назовні, отримують можливість «матеріалізувати» хвилювання, звільнитися від негативних почуттів. Малюючи, дошкільники «оживлюють» свої уявлення, упевнюються у тому, що бути миролюбним приємніше, ніж войовничим.

У формувальному експерименті малювання використовується з метою вправління дошкільників в емоційній концентрації на різних аспектах взаємодії з однолітками, переживанні радості від єдності, спільних дій з ними, в умінні проектувати доцільні дії для розв'язання конфліктів у мирний спосіб, узгодження своїх дій з іншими, задоволення спільними досягненнями.

Експериментатор (педагог) має більш-менш систематично надавати дітям право у спрямованому малюванні на власний розсуд і у різний спосіб (олівцями, фломастерами, фарбами, крейдою) зображувати картинки реальної та ідеальної (бажаної) взаємодії з друзями, одногрупниками, сусідськими дітьми. Тематику малювання можна варіювати залежно від специфіки науково-

дослідної роботи ти існуючих у дитячому колективі проблем, що потребують розв'язання.

Автор пропонує такий орієнтовний перелік тем спрямованого малювання: «Вибачаюся за образу», «Співчуваю другові», «Піклуємося про молодших», «Розв'язуємо конфлікт у мирний спосіб», «Спільно радіємо», «Самоповага», «Допомагаю другові», «Святкуємо наш успіх», «Довіряю свою таємницю», «Дотримуюся обіцянки», «Граємо дружньо» «Виявляю доброзичливість», «Скуйовджені чоловічки», автопортрети: «Я - миротворець», «Я – агресор», «Я – жертва», «Мій найкращий друг», «Той, кого не люблю», «Той, хто мені байдужий», «Той, кого боюся»....

По закінченні роботи слід обговорити з дітьми зміст, динамічні характеристики, кольорову гаму зображеного. Узагальнити інформацію.

Самооцінювання

Розроблена О.Кононко методика спрямована на вправлення дошкільників в умінні адекватно оцінювати своє знання моральних норм і реальну соціальну поведінку. Проводиться індивідуально з кожною дитиною у звичних умовах життя. Експериментатор (педагог) пропонує дошкільникові схарактеризувати різні прояви своєї соціально-моральної вихованості одним з чотирьох можливих варіантів оцінок: «завжди», «часто», «рідко», «ніколи». Він по черзі називає дитині ймовірні прояви поведінки, які належить оцінити за частотою їх прояву:

- пропоную другові грати разом;
- відбираю в нього іграшку;
- наполягаю на своєму;
- підкоряюся командам сильніших за себе;
- пригощаю солодощами ;
- жалію, коли друг упав або вдарився;
- серджуся на себе, дратуюся, коли не можу впоратися із завданням;
- допомагаю тим, хто не може впоратися сам;

- насміхаюся з невдач інших дітей;
- розпізнаю, коли товариш погано себе почуває.

У протоколах фіксуються усі варіанти оцінки. По завершенні процесу оцінювання, дорослий запитує дитину: «Ти вважаєш себе вихованою дитиною? Чому?» Відповідь також фіксується у протоколі.

Ігри

«Зрозумій мене!»

Пропонується для використання гра, в ході якої діти вправляються в уміннях розуміти інших за жестами. Дорослий розподіляє дошкільників на пари. У кожній парі одна дитина повинна за допомогою жестів пояснити доступними розумінню жестами, знайомими діями те, про що вона хоче попросити другу. Потім вони міняються ролями. Перемагає та пара, яка швидше за інших досягла взаєморозуміння, правильно впоралася з обома ролями.

«Злість і доброта»

Гра спрямована на збагачення уявлень дошкільників про злість і доброту. Діти вправляються в умінні диференціювати різні емоційні настрої та стани, визначати їх вплив на оточуючих. Стоячи у колі, дорослі на прохання педагога роблять злі вирази облич, стають у войовничу позу. Звертаючись до них, дорослий каже: «Подивіться на вирази сердитих облич один одного. На поставу злої людини. Що стало з вашими очима? Бровами? А з ротом? З руками та ногами? Які звуки ви готові видати? Які слова сказати? Що відчуває той, з ким ви у такому стані збираєтесь спілкуватися? Чи подобається собі такими? Після обговорення відповідей щодо злості, учитель пропонує учням змінити вирази своїх облич і постав, зобразити доброту. Наостанок варто проаналізувати, чим відрізняються між собою почуття доброї та злої людини.

«Єднальна нитка»

Гра спрямована на актуалізацію переживання дітьми чуйного ставлення до однолітків. Діти сидять по колу, передаючи один одному клубок ниток так,

щоб він поступово розмотувався. Усі, хто вже тривав його в руках, беруться за нитку. Передача клубка супроводжується висловлюваннями про те, що дошкільники зараз відчують, чого хочуть для себе і що можуть побажати іншим. Починає дорослий (наприклад: «Мені весело. Хочу побажати собі удачі, а вам - чуйного ставлення до людей»). Коли клубок повертається до ведучого, діти, на його прохання, натягають нитку, закривають очі і уявляють, що усі вони складають одне ціле, що кожний з них важливий і значущий.

«Обійми»

Гра спрямована на вправління дітей в умінні виражати свої позитивні почуття та розвиток групової згуртованості. Звертаючись до дітей, педагог говорить, що хоче побачити перед собою єдину згуртовану групу, в якій об'єднані усі діти, незалежно від рівня їх комунікабельності. Він пропонує дошкільникам сісти в одне велике коло і каже: « Я хочу, щоб ви добре ставилися один до одного, були чуйними, товаришували. Зрозуміло, іноді можна і посперечатися, проте коли люди товариські, їм простіше перенести образи і розбіжності. Я прошу вас виразити свої дружні почуття до дітей, обіймаючи їх. Може бути, що хтось з вас не схоче, щоб його обіймали. У такому разі дайте нам знати, чого ви хочете, і просто поспостерігайте за нами. Інші діти не будуть вас торкатися Я почну з легких маленьких обійм і сподіваюся, що кожний з вас може додати у нього ентузіазму і дружелюбності»

Діти по колу починають обіймати один одного і, якщо сусіда не заперечує, посилює обійми. По завершенні гри дорослий запитує: « Чи сподобалася вам гра? Чому добре обіймати інших дітей? Як ти себе почуваш, коли інша дитина тебе обіймає? Чи обіймають тебе батьки? Як часто?»

«Оплески по колу»

Як і попередня, гра спрямована на формування групової згуртованості. Звертаючись до дітей, педагог запитує: « Хто з вас може уявити, що відчуває артист після концерту чи спектаклю, коли він стоїть перед публікою і слухає грім оплесків? Можливо він чує їх не лише вухами, а сприймає овації усім тілом і душею». Продовжуючи, він каже: «У нас хороша група, і кожний з вас

заслужив оплески. Зараз ми пограємо у гру, у ході якої оплески звучатимуть спочатку тихенько, а потім усе сильніше і сильніше. Ставайте у загальне коло. Я починаю». Педагог підходить до якогось дошкільника, дивиться йому в очі, називає його чесноти і досягнення і дарує свої оплески, з усіх сил плескаючи у долоні. Потім разом з цією дитиною дорослий обирає наступного дошкільника, який одержує свою порцію схвалення та аплодисментів. Потім кожний кожний з тих, кому аплодували, обирає наступного претендента на овації. Гра продовжується доти, поки останній учасник гри не отримає аплодисменти усієї групи. На завершення педагог узагальнює: «Кожна людина має свої чесноти і заслуговує на підтримку й вираження нашого схвалення».

«Мій» і «наш» простір»

Гра спрямована на розвиток навичок позитивної соціальної поведінки та почуттів «Я» і «Ми». У центрі зали або спортивного майданчика з допомогою канату викладене велике коло, всередині якого покладені обручі (по одному на кожну дитину). Педагог пропонує учням їх взяти, стати у центр свого обруча, відчутти, що це – особисте місце, окремий «будиночок», в якому приємно, затишно і безпечно, хочеться побути наодинці певний час. Можна помріяти, перепочити, пограти чимось. Проте недовго: кожний з нас прагне спілкування з іншими. Тому через певний час вихователь пропонує дітям з допомогою мотузки з'єднати свій «будиночок» з будь-яким іншим (або з декількома) та з великим обручем - спільним «домом» у центрі. Діти разом з дорослим роздивляються, як від кожного особистого «будиночка» йдуть доріжки до інших, а від усіх – доріжки до одного великого «будинку», де усім живеться дружно. Наприкінці гри педагог підводить підсумок: «Важливо розуміти, що кожний з нас має право на особистий недоторканий простір і водночас на задоволення бажання жити у мирі й злагоді з іншими».

Справляємося з своїми емоціями

Розроблена О.Кононко гра спрямована на розвиток волі дошкільників. Педагог пропонує дітям зобразити типові реакції на різного роду неприємності, наприклад: «Тебе дратують», «Друг не запросив до гри»,

«Нагорода дісталася іншому», «Ти програв», «Тобі не купили бажане» тощо. Усі по черзі пропонують способи дій у конкретній стресовій ситуації, які потім обговорюються усіма іншими. Якщо дитині, яка запропонувала свій варіант, на думку інших, вдалося гідно впоратися з уявною ситуацією, вона одержує фішку з написом «Я впорався(лась)», якщо ні – задовольняється фішкою з написом «Не впорався(лась)». Наприкінці гри усі разом з'ясовують, скільки фішок і яких саме у кого з учасників накопичилось. Тим, кому було важко впоратися із складними ситуаціями, пропонують визначити причини такого стану речей та спрогнозувати умови їх позитивного вирішення.

«Збираємо добрі слова»

Пропонується для використання методика, спрямована на вироблення у дошкільників звички використовувати під час спілкування з однолітками добрі слова. На прохання дорослого дошкільники пригадують добрі слова і хороші якості людини, називають їх, кидаючи м'яч один одному. Слова не мають повторюватися. У грі беруть активну участь усі діти групи.

«Робимо компліменти»

Експериментатор запрошує до центру кімнати дитину і пропонує кожному дошкільнику по черзі зробити їй комплімент, назвати добрими словами. Потім по черзі це місце посідає кожний з учасників гри. У такий спосіб кожна дитина отримує своє порцію «словесних погладжуваль» однолітків. В кінці гри дорослий запитує: «Чому одній дитині легше, а іншій важче говорити приємні слова?», пояснює, що в кожного є не лише недоліки, але й чесноти, їх слід розгледіти, визнати і поважати за них.

«Доставляємо радість другу»

Рекомендується використати в ході експериментальної роботи гру, в ході якої дошкільники на прохання дорослого мають висловити якомога більше припущень щодо того, як можна порадувати свого друга або подругу: спробувати розсмішити, погладити його, сказати йому добрі слова, допомогти впоратися із складним завданням, заспокоїти, порадіти за нього. По завершенні

діти разом з педагогом визначають, чи багато способів їм вдалося набрати усім разом.

Третьою педагогічною умовою передбачалася *оптимізація взаємодії вихователів і дітей через використання сучасних освітніх технологій та оновлення змісту і форми педагогічної оцінки*. З цією метою на етапі формування слід приділити увагу розвитку гуманного діалогічного спілкування з дошкільниками, надання їм права на вибір та висловлення власної думки та прояв чуйного ставлення до партнера. В процесі роботи можна використати: спостереження за педагогами, оптимізацію планів педагогічної роботи, організацію консультації, складання пам'ятки про форму і зміст педагогічної оцінки, проведення круглих столів та порад педагогам на кожний день..

В ході формувального експерименту доцільно приділити увагу *покращанню планів педагогічної роботи*, зокрема спрямованої на формування у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків, чуйності як базової якості особистості. В контексті сказаного слід:

- збільшити кількість заходів, спрямованих на розвиток у дошкільників чуйності;
- оптимізувати частоту проведення різноманітних заходів вказаної спрямованості;
- урізноманітнити методи, форми, засоби, прийоми виховання чуйності ;
- надати пріоритет розширенню знань дошкільників про вказану базову якість особистості, вміння її цінувати;
- передбачити необхідну кількість вправ та розминок з вправляння дошкільників в умінні виявляти чуйне ставлення до однолітків, використовуючи різноманітний інструментарій.

Описані заходи мають на меті актуалізувати проблему виховання у дітей 5-6 років чуйного ставлення до однолітків, уміння розпізнавати за мімікою їхній стан, адекватно реагувати на їхні переживання, діємо їм допомагати.

Проведення *консультацій* має на меті розширити знання педагогів про критерії чуйного ставлення до однолітків, збагатити свій інструментарій виховання чуйності як базової якості особистості. Тематика консультацій може бути такою: *«Як покращити роботу з виховання чуйності»*, *«Застосування інноваційних технологій у формування чуйного ставлення дошкільників до однолітків»*, *«Вправляємо дітей в уміннях читати емоції»*, *«Допомога інструментальна та емоційна»*, *«Адекватне реагування на переживання однолітків»*..... Залежно від особливостей, віку, статевої належності дітей педагог може варіювати теми консультацій. Нижче наводимо варіант однієї з консультацій.

Консультація з приводу складання анкети для батьків.

Експериментатор пояснює педагогам важливість залучення батьків до виховної роботи, спрямованої на формування у дошкільників чуйного ставлення до однолітків.. Інструкція експериментатора присвячена тому, як складати анкету для батьків. Консультант наголошує: підбираючи запитання анкети, слід мати на увазі, що:

1.3 допомогою опитування експериментатор отримує інформацію не стільки про чуйність дошкільників або реальне ставлення до неї вихователя, скільки його уявлення про них, систему знань.

2.Відповіді на запитання анкети можуть бути *недостатньо реалістичними*, суб'єктивними, не відображати реальний стан речей. Тому їх бажано перевіряти з допомогою інших методів, зокрема спостереження.

3.Доцільно застосовувати як відкриті, так і закриті запитання. Перші забезпечать розкид варіантів самостійних відповідей педагогів, а другі – спростять обробку даних й визначать домінуючі тенденції.

4. Кількість запитань не має перевищувати 10, охоплювати усі мінімально необхідні аспекти проблеми.

5. Запитання слід формулювати чітко, лаконічно, не використовувати незрозумілих для респондентів термінів, понять, алегорій.

6. Якщо запитання, адресовані педагогам і батькам, за своїм змістом будуть однорідними, експериментатор може порівняти відповіді на них респондентів, зробити висновки щодо специфіки впливу дошкільного закладу і сім'ї.

Самоаналіз допоможе педагогам ввести корективи у свою поведінку, показувати зразки гуманної та діалогічної взаємодії.

З огляду на особливу роль педагогічної оцінки у становленні й розвитку чуйного ставлення дошкільників до однолітків. Експериментатор готує *пам'ятку* для педагогів, в якій зазначено вимоги до ефективної педагогічної оцінки.

Пам'ятка «Вимоги до педагогічної оцінки»

Ефективна педагогічна оцінка має бути:

1. *Об'єктивною*, неупередженою, справедливою..
2. *Адекватною*, відповідною реальним досягненням дитини.
3. *Мотивованою*, аргументованою, доведеною.
4. *Криптичною*, містити вказівки на певні недоліки, фіксувати недовершеність результату, окреслювати перспективу.
5. *Стимулюючою*, спонукальною, висловлюючою довіру можливостям дитини, оптимістичною.
6. *Диференційованою*, не надміру узагальненою, яка складається з часткових оцінок досягнень і прорахунків.
7. *Зацікавленою*, небезсторонньою, об'єктивувати дитині небайдуже ставлення до неї.
8. *Виразною*, такою яка яскраво виражає думку, переконує дошкільника, проявляється у міміці, тональності голосу, висловлених судженнях.
9. *Зрозумілою*, чітко висловленою, просто сформульованою, доступною, без алегорій.

10. *Шанобливою*, яка засвідчує чесноти й досягнення, об'єктивує ціннісне ставлення до дитини, переконує в її значущості й спроможності.

Поради педагогу на кожний день

«Самоспостереження»

Спостерігаючи за собою у процесі спілкування з вихованцями, варто звертати увагу на характер типової для вас поведінки, на характерні дії, словесні реакції та їх інтонування, жести, міміку, адресовані їм. Який вираз обличчя ви фіксуєте найчастіше? Домінують наказові, прохальні, запитувальні чи ділові звернення? Наскільки галаслива та інтенсивна ваша реакція на порушення дитиною меж припустимої поведінки? Чи є обрана вами тактика поведінки результативною? Зрозуміло, ви, як і кожний з нас, буваєте різною у різних життєвих ситуаціях, у відносинах з різними дітьми. Важливо з'ясувати: з ким з вихованців вам спілкуватися легко і приємно, з ким – важко і неприємно, а спілкування з ким ви просто намагаєтесь уникати. І чому. З цією метою доцільно фіксувати результати самоспостереження. По-перше, це дозволить вам повернутися до них, в разі потреби. По-друге, записи допоможуть зрозуміти, які з ваших проявів типові, а які - випадкові. Оскільки типові прояви поведінки засвідчують вашу звичку поводитися певним чином, вони заслуговують на вашу особливу увагу.

«Самоаналіз»

По суті йдеться про використання методу словесного самозвіту. Ви аналізуєте себе як партнера по спілкуванню під кутом зору своїх особистісних та професійних якостей. Самоаналіз – інтимний процес, здійснюється на самоті, у комфортних умовах, без поспіху. Слід прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки, які визначають вашу поведінку у спілкуванні з різними дітьми. Важливо надати своїм відповідям певності, щоб позбавитися небажаних проявів. Ймовірні запитання для самоаналізу:

- Як ставляться до мене діти?

- Чого я прагну у спілкуванні з ними?
- Що мене радує (засмучує) у взаєминах з дітьми?
- Мої чесноти та недоліки?
- Чого я прагну позбавитися?
- Які якості я хотіла б у собі розвинути?
- Що заважає змінам на краще?
- Чи правдива я з собою?

Відповіді на ці запитання важливі з огляду на те, що самоаналіз є важливим етапом саморозвитку, вимагає від особистості неабиякої сміливості, чесності й самокритичності.

«Самоконтроль та саморегуляція»

У спілкуванні з дітьми дошкільного віку вкрай важливе уміння педагога контролювати свої емоції, думки, поведінку. Щоб зрозуміти, наскільки ви – вольова людина, спробуйте оцінити свою здатність говорити собі: «Стоп!», коли конфлікт набирає обертів. Адже невірне рішення дорослого, його імпульсивність лише ускладнюють ситуацію та вихід з неї. Чи здатні ви протистояти ситуативному бажанню, утриматися від агресії та тиску на дитину? Упевніться, що вчиняєте по відношенню до різних дітей справедливо. Зазвичай приємних дітей схвалюють частіше, вказують переважно на їхні чесноти і позитивні якості, ставлять за приклад. «Важким» дітям здебільшого дістаються зауваження, докори, соромлення. Схожим чином розподіляється ставлення вихователів до дошкільників різної статі: дівчат вони частіше схвалюють, а хлопчиків – соромлять та карають. Чим це не предмет для роздумів та вправлення у самоконтролі поведінки? Як не важко, але багатьом слід змінити лексику, пом'якшати інтонування звернень та міміку. Якщо говорити компліменти «важкій» дитині менторським тоном, з байдужим виразом обличчя, вона радше зреагує на емоції, тональність, ніж повірить словам.

«Самооцінка»

Адекватна самооцінка - важлива складова педагогічної рефлексії. На жаль, об'єктивність суджень, здатність подивитися на себе знеособленим поглядом, мов би збоку, звільнившись від звичного суб'єктивізму – не таке вже розповсюджене серед педагогів явище. Ми, частіше за все, критичні по відношенню до інших і вельми поблажливі по відношенню до себе. Адекватна самооцінка потребує чималих зусиль. Спробуйте відповісти чесно й обґрунтовано на такі запитання: наскільки вам до вподоби свій вираз обличчя, типові звороти, наказова форма звернень, різкі жести, галасливість під час конфлікту з дитиною? Оцініть ці прояви не поблажливо, а вимогливо, відверто, об'єктивно, критично. Це – точка відліку на шляху самовдосконалення. Варто виважено оцінити, чи потребує той чи інший вчинок дошкільника «масованої атаки». Можливо, не варто робити з мухи слона?

«Саморозвиток»

Самостійна робота над собою – процес тривалий і непростий. Саморозвиток передбачає, з одного боку, звільнення від омани, помилок, негативних якостей; з іншого – розкриття та посилення чеснот, розвиток здібностей, емоційно-вольових якостей. Накопичувати знання важливо, проте поза їх практичним застосуванням, нереалізованості здобутої інформації можна перетворитися на простого накопичувача, схильного мудрувати. Саморозвиток заради корисливих, егоїстичних, а ще гірше, негативних мотивів (помститися, заподіяти шкоди, продемонструвати свою владу) призведе не до прогресу, а регресу. Слід усвідомлювати: цілі й мотиви саморозвитку – перша і головна умова, що впливає на ефективність саморозвитку й розкриття потенціалу педагога. Вихователь має чітко розуміти, чого він прагне досягти, якими якостями оволодіти, яких результатів спілкування домогтися. Для розв'язання ймовірних проблем, розкриття необхідних якостей партнера гуманної взаємодії важливо використовувати різні техніки: від формування

розуміння і прийняття рішень – до розвитку переконань, уміння управляти своїми емоціями і станами.

Проведення *круглих столів* – важливий етап роботи з виховання чуйного ставлення дітей старшого дошкільного віку до однолітків. Круглий стіл – метод активного навчання, одна з організаційних форм пізнавальної діяльності, яка дозволяє педагогові закріпити одержані раніше знання, поповнити їх інформацією, якої бракувало, сформувані уміння розв’язувати проблеми, вправляти в умінні вести дискусію. Характерною рисою «круглого столу» є поєднання тематичної дискусії з груповим консультуванням. Поряд з активним засвоєнням необхідних для ефективного соціально-морального виховання дошкільників знань, у педагогів виробляються професійні уміння викладати та аргументувати свої судження, доводити правомірність запропонованих рішень та відстоювати свої переконання. Участь у круглому столі сприяє закріпленню інформації та виробленню смаку до самостійної роботи, актуалізує необхідність пошуку додаткового матеріалу та виявлення нерозв’язаних проблем, щодо чуйності потребують подальшого обговорення.

Організуючи «круглий стіл», експериментатор (педагог) дотримується умови, щоб процес комунікації, спілкування учасників відбувався «очі в очі». Отже, учасники мають знаходитися обличчям один до одного, що спонукає активність, збільшує кількість висловлювань, підвищує мотивацію урізноманітнює засоби спілкування. Ведучий розташовується у загальному колі як рівноправний член групи, що створює неформальну атмосферу. Завдяки цьому учасники дискусії адресують свої висловлювання не йому, а усім іншим, що сприяє формуванню взаєморозуміння.

Пропонуємо декілька тем «круглих столів», актуальних в контексті зазначеної проблеми: *«Соціальне і моральне: спільне і відмінне»*, *«Міра довіри бажана і небажана»*, *«Роль рефлексії у вихованні»*, *«Звідки родом дитяча байдужість (неприятність, невпевненість, непоступливість, черствість)?»* *«Допомога емоційна та інструментальна»*. Залежно від контингенту дітей педагог може визначити теми найбільш актуальних для дорослих «круглих

столів», адресованих не лише педагогічному колективу, а й батькам дошкільників.

Описаний комплекс методів формування призначений оптимізувати виховний процес у ЗДО, спрямований на прищеплення дітям старшого дошкільного віку звички виявляти чуйність по відношенню до однолітків. Що потрапити у скрутну ситуацію і потребують допомоги.

Висновки до розділу 2.

В ході констатувального експерименту розроблено діагностичну методику дослідження чуйного ставлення дітей 5-6 років до однолітків. Використання комплексної методики дозволило отримати значний обсяг емпіричних даних, які засвідчили особливості знань, умінь та навичок дошкільників поводитись чуйно. Визначено рівні сформованості чуйного ставлення до однолітків досліджуваних 5-7 років, запропоновано систему оптимізації виховного процесу, спрямованого на розвиток умінь розпізнавати за мімікою емоційний стан партнера, адекватно на нього реагувати, виявляти готовність емоційно підтримати та інструментально допомогти.

Було визначено критерії оцінки міри сформованості у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків, до яких віднесено: особливості сприйняття і розуміння дитиною старшого дошкільного віку дискомфортного стану однолітків; оцінка нею переживань однолітка та свого ставлення до нього; характер реагування (емоційного та інструментального) дитини на дискомфорт однолітка.

Застосовано комплексну методику констатувального експерименту, до якої увійшли: індивідуальні бесіди, проєктивна методика, спостереження та моделювання експериментальної ситуації. Визначено чотири рівні сформованості у дітей 5-6 років життя чуйного ставлення до однолітків : високий, оптимальний, середній та низький. Представники високого рівня характеризувались гармонійним поєднанням знань, ставлення та реальних умінь. Дошкільники, віднесені до оптимального рівня розвитку чуйного ставлення до однолітка, характеризувалися обережнішою за попередніх стратегією поведінки в процесі комунікативної взаємодії, нижчою схильністю до ризику, здатністю досягати успіху. Діти, які увійшли до складу групи з середнім рівнем розвитку чуйності, проявили ситуаційність поведінки, більшу залежність від підтримки і допомоги дорослого. Дошкільники низького рівня утруднювалися прагнули не стільки досягти успіху, скільки уникнути неуспіху,

не вміли планувати свої дії та без допомоги дорослого підтримувати конструктивну взаємодію з однолітками

Системою оптимізації передбачалася комплексна робота з дітьми старшого дошкільного віку та вихователями ЗДО. Ефективність виховання чуйного ставлення до однолітків підвищувалася завдяки використанню у роботі з дошкільниками тематичних бесід, використанню циклу вправ, моделюванню експериментальних ситуацій та творчих завдань, застосуванню ігор. Виховна діяльність покращувалася завдяки використанню системи консультацій для педагогів, використання пам'яток, проведення круглих столів та застосуванню порад і консультацій.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу наукової літератури з проблеми морального виховання дошкільників взагалі, чуйного ставлення до однолітків зокрема та проведеного експерименту ми дійшли таких висновків:

За **першим завданням** схарактеризовано чуйне ставлення до однолітка як наукову категорію. Фахівці під нею розуміють інтегральну якість особистості дошкільника, комплекс із знань, умінь, навичок, звичок, базових якостей, яка засвідчується здатністю бачити, ідентифікувати, виявляти сприйнятливість до емоційного стану партнера по спілкуванню та спільній діяльності, надавати йому необхідну підтримку та допомогу. Дитина, яка здатна виявляти чуйне ставлення до однолітка, орієнтується у знанні основних емоцій, розрізняє та називає їх, може припустити, що спричинило той чи інший його стан, надати йому потрібну допомогу, разом порадити за досягнутий успіх.

Згідно **другого завдання** було визначено педагогічні умови ефективного виховання у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків. До основних педагогічних умов, що оптимізують процес виховання у ЗДО, віднесено: *особливості сприйняття і розуміння дошкільником дискомфортного стану однолітка; оцінка переживань однолітка та свого ставлення до нього; характер реагування дітей старшого дошкільного віку на дискомфорт однолітка.* Упровадження у педагогічну практику вказаних педагогічних умов сприятиме більш ефективному вихованню у дітей 5-6 років чуйності як складного особистісного феномену та інтегрованої якості.

Відповідно до **третього завдання** було визначено критерії, показники та компоненти, за якими оцінюється міра вихованості у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків. В якості основних критеріїв оцінки уміння виявляти чуйність по відношенню до однолітків визначено: сформованість сприйнятливості як важливої особистісної якості, здатності ідентифікувати емоційний стан партнера по спільній діяльності та

спілкуванню, готовність на нього адекватно відгукнутись, спроможність заспокоїти на надати необхідну допомогу.

Структурними компонентами чуйного ставлення дошкільника до однолітка визначено: когнітивний (система знань та уявлень дошкільників про чуйність та її роль в житті), мотиваційний (ставлення дітей 5-6 років до чуйного ставлення як до цінності та життєвого орієнтиру), поведінковий (сформованість умінь та навичок налагоджувати взаємодію, орієнтуватися на спільний результат, підтримувати та допомагати, вирішувати у мирний спосіб конфлікти, що виникають); рефлексивний (здатність аналізувати ситуацію, можливості та умови спільної діяльності, власні досягнення та прорахунки).

У відповідності з **четвертим завданням**, схарактеризовано рівні вихованості у дошкільників чуйного ставлення до однолітків. Базуючись на визначених вище критеріях та компонентах, враховуючи модальність та стабільність прояву чуйності, було виділено чотири рівні її сформованості у дітей старшого дошкільного віку – високий, оптимальний, середній та низький.

Представники високого рівня (20%) характеризувались гармонійним поєднанням знань, ставлення та реальних умінь; здатністю правильно ідентифікувати та реагувати на переживання партнера; адекватністю оцінок й продуктивністю дій допомоги. Віднесені до оптимального рівня розвитку чуйного ставлення до однолітків дошкільники (28%), характеризувались обережнішою за попередніх стратегією поведінки в процесі комунікативної взаємодії, більшою орієнтацією на власний успіх, здатністю відгукнутись на переживання однолітка та допомогти йому. Діти з середніми показниками чуйного ставлення до однолітків (38%), вирізнялися ситуаційністю поведінки, більшою залежністю від нагадувань дорослого, здатністю відгукнутись на переживання лише після звернення до них самого однолітка. Дошкільники низького рівня розвитку чуйності (14%) прагнули не стільки досягти успіху, скільки уникнути неспіху, вони не бачили проблем однолітка, ігнорували їх.

Згідно **п'ятого завдання** дослідження було розроблено систему ефективного виховання у дітей 5-6 років чуйного ставлення до однолітків, яка передбачала створення розвивального середовища у ЗДО, використання сучасних виховних технологій, застосування комплексу ефективних методів і прийомів. З цією метою на етапі формування було приділено увагу розвитку гуманного діалогічного спілкування з дошкільниками, надання їм права на вибір та висловлення власної думки та проявів чуйного ставлення до партнерів. В процесі роботи було використано: спостереження за вихователями, оптимізацію планів їхньої педагогічної роботи, організацію консультацій, складання пам'ятки про форму і зміст педагогічної оцінки, проведення круглих столів та застосування розроблених експериментатором порад педагогам на кожний день. Вказані методи і прийоми роботи актуалізували свідомість досліджуваних, надавали можливість вправлятися в умінні проявляти чуйне ставлення та налагоджувати діяльність задля досягнення спільного результату.

Результати проведеного дослідження не вичерпують широти постанови питання щодо виховання у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків. Подальшого вивчення потребують питання експериментального вивчення особливостей прояву чуйності дошкільників 3-7 років як складного особистісного феномену у різних видах діяльності та розробка методичного забезпечення процесу її формування у відкритих та закритих типах закладів дошкільної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артемова Л.В. Розвиток теорії та практики дитячої гри// Дошкільне виховання. 2001. № 7. С. 18-19.
- 2 .Базовий компонент дошкільної освіти України / наук. кер. А. М. Богуш. К. : Видавництво, 2012. 26 с.
- 3.Байкачова К.В. Моральне виховання як психолого-педагогічна проблема: історичний аспект. Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. 2014. Вип. 8. С. 21-24.
- 4, Багмет І. М. Альтруїзм та егоїзм у життєвій позиції елітарної особистості // Наук. зап. Інституту психології. К., 2000. Вип. 1; С.
5. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : науч. посіб. К. : Академвидав, 2012. 256 с.
6. Богуш А., Гавриш Н., Котик Т. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних навчальних закладах: підручник. К.: Видавничий Дім «Слово», 2006. 304 с.
7. .Боришевський М. Й. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. Наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* /За ред. С.Д.Максименка. Т.У. Ч.5. К.: 2003. С.34 – 42.
8. Брусакова О.В. Моральне і правове виховання як чинники конструювання громадянського суспільства. *Право і безпека*. 2015. № 2. С. 19-23.
- 9..Василишина Т.В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: дис...к. психол. н.: 19.00.07. К.: Інститут психології імені Г .С. Костюка АПН України, 2000. 235 с.
10. Вержиховська О.М. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Шлях освіти*. 2000. №3. С.7-13.
11. Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ: методичний посібник / [Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва, В.

Маршицька, С. Нечай, Г. Орлова, О. Остряньська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр.

12. Воспитание детей дошкольного возраста/ Под ред. Прокопиенко Л.Н. К.: Рад. Шк., 1990. 368 с.

13. Врочинська Л.В. Виховання гуманної поведінки дітей старшого дошкільного віку у процесі взаємодії дошкільного навчального закладу і сім'ї. Рівне. 2008. 233 с.

14. Гавриш Н. В. Розвиток мовленнєвої творчості в дошкільному віці. Донецьк: ТОВ «Лебідь», 2001. 218 с.

15. Гром С. Сімейне виховання та його вплив на морально-особистісне зростання дошкільників. *Молодь і ринок*. 2012. № 2. С. 160-166

16. Грошовенко О.П. Формування екогуманістичної позиції учня молодших класів в умовах шкільного навчання. *Молодий вчений*. 2018. № 1(1). С. 283-288

17. Гуд Г.О. Емоційна сфера особистості: теоретико-методологічний аспект дослідження. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том XIV: Методологія і теорія психології*. Випуск 1. Київ–Ніжин. Видавець «ПП Лисенко М.М.». 2018. С. 84-94

18. Давидченко В.М., Калістратова Т.М. Відкрити серце для добра: Методичні рекомендації по корекції та розвитку особистості дошкільника.- Кіровоград, 2002. 75 с.

19. Демінська Л. О. Аксиологічний підхід у педагогічному процесі. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2010. №4. С. 101-103.

20. Життєва компетентність особистості: Науково-методичний посібник / За ред. Л.В.Сохань, І.Г.Єрмакова, Г.М.Несен. К.:Богдана. 2003. 520 с.

21. Зімакова Л. Виховання чуйності у дітей дошкільного віку в процесі залучення до добровільних акцій. *Педагогічні науки: наук. журн. Полтав. нац. Пед. Ун-т ім. В.Г.Короленка*. 2021. Вип. 78. С. 22-26

22. Зданевич Л. В. Збереження здоров'я дитини на засадах принципу природовідповідності. *Збірник наукових праць Уманського державного*

педагогічного університету імені Павла Тичини. Умань : Жовтий О. О. 2013. Ч. I. С. 79–85.

23. Зязюн І. А. Освітні парадигми та педагогічні технології у вимірах філософії освіти. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2011. Вип. 1.33. С. 22 – 27.

24. Казки та оповідання для дитячого виховання. Видання 2-е, виправлене і доповнене / Упорядник В.І.Паронова. Тернопіль: Навчальна книга: Богдан, 2007. 160 с.

25. Карнаух Л.П. Виховання безпечної поведінки дітей дошкільного віку в соціальному середовищі: Навчально-методичний посібник.- Умань, ВПЦ «Візаві», 2009.- 83 с.

26. Касдепке.Г. Велика книга почуттів: оповідання для дітей дошк. і мол.шк,віку.- Львів: Урбіно.- 2016.- 256 с.

27. Кондратенко Т. Д., Котырло В. К., Ладывир С. А. Обучение старших дошкольников. К.: Радянська школа, 1986. 152 с.

28. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід): монографія. К. : Стилос, 2000. 336 с.

29. Кононко О. Л. Діагностика та виховання чуйності дошкільників// Соціально-моральне виховання дошкільників: дослідно-технологічні аспекти. Ніжин. НДУ ім.ю М. Гоголя. 2020. С. 84 – 167.

30. Коржух О. Чуйне ставлення вихователя до дітей як засіб налагодження педагогічної взаємодії у навчально-виховному процесі ДНЗ. *Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія*. 2014. Вип. 34. С. 101-107.

31. Костриця Л. Дитина у кризовому соціумі. К.:Шкільний світ. 2016. 136с.

32. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад.школа, 1989. 194 с.

33. Кошелівська О. Між двох полюсів. *Дошкільне виховання*. 2002. №3. С. 9 – 10.

34. Краснокутська О.П. Розвиток дітей раннього віку. *Ранній розвиток дитини — право кожного: зб. Матеріалів Всеукраїнського форуму (м. Київ, 20 квітня 2019 р.)*. К.: НЕНЦ, 2019. С. 59-61
35. Крутій К. Л., Н. І. Котій. Технологія формування полікультурної особистості (конспекти занять з українського народознавства з дітьми старшого дошкільного віку). Запоріжжя: ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2010. 220 с.
36. Кузнецова О. А. Педагогічні умови формування моральних норм поведінки молодших школярів : монографія. Миколаїв: вид-во «ІЛІОН», 2004. 154 с.
37. Кучина К. Моральне виховання молодших школярів в сучасних вітчизняних освітніх концепціях та програмах. *Молодь і ринок*. 2015. № 11. С. 92-95.
38. Лаба,Н., Поніманська Т. Входимо у Світ: система інтегрованих занять з дітьми четвертого року життя.- Тернопіль: Мандрівець, 2010.-240 с.
39. Лаба,Н., Поніманська Т. Відкриваємо Світ: система інтегрованих занять з дітьми п'ятого року життя.- Тернопіль: Мандрівець, 2010.-.320 с.
40. Ладушки: Программа формирования основ гуманистически направленной активной личности в дошкольном возрасте/ Укл. Н.А.Дернович. К., 1992. 180 с.
41. Лапченко І. О.. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку [Текст] : дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Лапченко Інна Олександрівна ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. К., 2006.- 237 арк.
42. Лопатіна О., Скребцова М. 50 уроків про чесноти для занять з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку. Харків: Видавнича група «Основа», 2009. 238 с.
43. Лохвицька Л. В. Програма з морального виховання дітей дошкільного віку “Скарбниця моралі” / Л. В. Лохвицька –Тернопіль: Мандрівець, 2014. – 128 с.

44. Матвієнко О. В. Виховання молодших школярів: теорія і технологія. К.: ВД «Стилос», 2006. 543 с.
45. Мельничук І. В. Генеза емоційних особливостей у сучасних дітей. *Наука і освіта*. Одеса, 2002. № 5. С. 42-44.
46. Навчально-методичний посібник «Соняшник» до комплексної програми розвитку, навчання і виховання дітей дошкільного віку «Соняшник» / Л. В. Калуська. Тернопіль : Мандрівець, 2014. 200 с
47. Нечипоренко М.В. Моральне виховання як педагогічна й соціальна проблема. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2014. Вип. 36. С. 136-144.
48. Педагогічний словник/ За ред. дійсн. Члена АПН України М.Д. Ярмаченка . К.: Педагогічна думка. 2001 .516 с.
49. Полякова О.П. Формування у старших дошкільників чуйності на основі синтезу мистецтв / О. П. Полякова // [Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді](#). 2015. Вип. 19 (2). С. 141-151
50. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка. К. : Академвидав. 2004. 456 с.
51. Поніманська Т. І. Теоретико методичні засади виховання дітей дошкільного віку. Рівне : РДГУ, 2006. 364 с.
52. Поніманська Т. І., Козлюк О. А., Марчук Г. В. Виховання людяності (До Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі»): Методичний посібник. К. : Міленіум, 2008. 138 с.
53. Поніманська Т. Перетворюємо Світ: система інтегрованих занять з дітьми шостого року життя.- Тернопіль: Мандрівець, 2011.-400 с.
54. Прасол Д. В. Психологічні аспекти патріотичного виховання молодших школярів у загальноосвітніх навчальних закладах. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки*. 2015. № 2. С. 148-151.
55. Просенюк А. І. Виховання інтересу до змісту художнього твору в дітей старшого дошкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка». «Південноукраїнський національний педагогічний ун-т ім. К.Д. Ушинського. О., 2011. 20 с

56. Проскура Е. В. Развитие познавательных способностей дошкольника / Под редакцией Л. А. Венгера. К.: Рад. Шк., 1985. 128 с.
57. Разом до гармонії: розвиток дитини раннього віку. Методичний посібник / За заг. ред. І.Д.Зверєвої. К.; Кобза, 2004. 160 с.
58. Романенко М. І. Освітня парадигма: генезис ідей та систем. Дніпропетровськ: Промінь, 2000. 160 с.
59. Свідерська Г.М. Проблема чуйності. *Соціальна психологія*. 2005. №3 (11). С. 130-138.
60. Славіна Н. С. Вплив особливостей сімейних відносин на емоційну сферу дитини. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*. К.: Міленіум, 2015. Вип. 28. С. 530-539.
61. Співак Д.М. Теоретичні підходи до вивчення проблем моралі та моральної самосвідомості. [*Психологія: реальність і перспективи*](#). 2013. Вип. 2. С. 170-174
62. Станіченко О.Ф. Виховання чуйності у дітей дошкільного віку: дис... докт. філософ. Полтава, 2023. 420 с.
63. Степанов О.М. Педагогічна психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2011. 416 с..
64. Тоцька Т. Філософія для дітей та дорослих за літературними творами В.Сухомлинського. К.: Шкільний світ. 2010. 128 с.
65. Тугай В.М Моральне виховання молодших школярів як психолого-педагогічна проблема. [*Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*](#). 2015. Вип. 41. С. 459-464.
66. Філіпчук Г.В. Українознавчі цінності в змісті національної освіти. *Наук. вісн. Чернів. Нац. Ун-ту : Педагогіка та психологія*. Чернівці, 2003. Вип. 179 С. 163-179.
67. Шапар В.П. Сучасний тлумачний психологічний словник.- Х.: Прапор.- 2005.- С .600

68. Шаповалова І.В. Моральне виховання та самовиховання як умови становлення вільної особистості. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 100. С. 182-185.

69. Яковенко Л.В. Формування основ безпеки та норм поведінки в надзвичайних ситуаціях у дітей дошкільного віку. Авторська програма та методичні рекомендації. Харків: ХОПМІБО. 2003. 72 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Методи під мотиваційний компонент чуйності

З метою визначення особливостей ставлення дошкільників до чуйності як моральної якості, ми використали методику «Сюжетні картинки»

«Сюжетні картинки»

Мета - визначити характер мотиваційно-ціннісного ставлення дітей старшого дошкільного віку до чуйності. На картинках зображені однолітки, які проявляють полярну за своїми характеристиками поведінку. Форма проведення індивідуальна. Дитині належить ідентифікувати переживання дітей, схарактеризувати їх причини, оцінити відповідність-невідповідність соціальним очікуванням та моральним нормам. Дошкільник має дати моральну оцінку зображеним на картинках вчинкам, що дозволяє виявити його ставлення до моральних норм та соціальних оцінок. Особлива увага приділяється оцінці дитиною адекватності емоційних реакцій на моральні норми, моральні вчинки, позитивні та негативні емоційні реакції.

Стимульний матеріал має відповідати віку досліджуваних, бути виразним і яскравим. Він складається з п'ятьох картинок. У нашому випадку на картинках зображені дії дітей, які характеризують їхню *чуйність - байдужість – зловтіху*. Інструкція експериментатора: «Я покажуватиму тобі різні картинки, а ти опиши настрій дітей на кожній з них. Поясни, чому так думаєш».

1 Маленька дівчинка плаче, інша її заспокоює. Вираз обличчя другої дівчинки співчутливий.

2.Хлопчик засмучений з приводу зламаної машинки, інший показує на нього пальцем і сміється.

3. Двоє дівчат на килимі споруджують з будівельного матеріалу будиночок для ляльки. До них підходить хлопчик і ногою руйнує споруду. Вираз обличчя дівчат здивований, хлопчика – радісний.

4. Хлопчик відбирає у дівчинки відерце з лопаткою, якими вона хотіла грати у пісочнику. Обидва сердяться. Другий хлопчик спостерігає за ними, але не втручається.

5. Новенька дівчинка сидить осторонь, сумує за мамою. До неї підходить інша дівчинка і пропонує їй іграшку. Хлопчик, який проходить повз них, називає новеньку плаксою і показує їй язика.

Аналіз результатів:

0 балів: дитина неправильно тлумачить позитивні та негативні вчинки: емоційні реакції неадекватні або відсутні; неправильно називає почуття дітей або не відповідає на це запитання.

1 бал: дитина правильно диференціює та називає емоційні прояви, проте не може обґрунтувати свою думку, співвіднести настрій дітей на картинці з конкретною ситуацією, пояснити його.

2 бали: дитина правильно характеризує та називає емоційні прояви та вчинки, схематично обґрунтовує їх, не завжди може пояснити причину тих чи інших почуттів; вирізняється слабо вираженими адекватними реакціями

3 бали: дитина правильно характеризує вчинки, називає почуття, обґрунтовує свої судження; її емоційні реакції на вчинки героїв адекватні та яскраві; добре орієнтується у моральних нормах та соціальних оцінках.

Додаток 2.

Метод до когнітивного компоненту чуйності

Індивідуальна бесіда

Наводиться варіант бесіди, запропонований О. Кононко. Бесіда проводилася з кожною дитиною окремо у знайомій обстановці та доброзичливій атмосфері. Відповіді на поставлені дошкільника запитання не передбачали підказок дорослого. У протоколах фіксувалися вербальні, мімічні, пантомімічні та інші реакції дошкільника. Послідовність пред'явлення запитань зберігалася по відношенню до усіх досліджуваних. З допомогою

одержаних відповідей ми отримали інформацію щодо визначення чуйності, самооцінку даної якості дошкільником, по відношенню до кого дитині легше і важче виявляти співчуття, хто ображав дитину і що вона відчувала, хто ставиться до тебе байдуже, до кого ти виявляєш ті самі почуття і чому саме, як можна позбавитись байдужості. Усього було отримано та оброблено 160 відповідей досліджуваних. Перелік запитань подано нижче:

1. Кого називають чуйним, співчутливим?
2. Ти – чуйна людина? Чому так вважаєш?
3. До кого тобі легко виявляти чуйність? Чому?
4. По відношенню до кого тобі важко бути співчутливим? Чому?
5. Хто і коли співчував тобі?
4. Що ти при цьому відчував?
5. Хто і коли виявляв до тебе байдужість?
6. До кого ти ставишся байдуже? Чому?
7. Як дитина стає байдужою?
8. Чи можна позбавитись байдужості?

Додаток 3.

Метод до поведінкового компоненту чуйності

Спостереження

За кожним дошкільником проведено по три сеанси спостережень під час виникнення конфліктних ситуацій. В ході експериментальної роботи у протоколах спостережень реєструвалися якісно-кількісні характеристики прояву чуйності у вербальному, чуттєвому та реальному планах, визначалася їх узгодженість / неузгодженість між собою. У протоколах спостережень фіксувалися:

- *характеристика ситуації*, в якій виник моральний конфлікт;
- здатність дитини виділяти *стан неблагополуччя* однолітка, визначати його причини;
- *уміння проявляти спільну радість, співчуття* до інших;
- *типовий спосіб* прояву співпереживання (емоційний, вербальний, практичний);
- *спрямованість* чуйності (на усіх, на значущих, лише на приємних, на конкретних людей, на тварин, на рослини);
- *мотиви чуйності* (соціальний, особистісний);
- *стабільність* прояву чуйного ставлення.

Завдяки детальній реєстрації поведінкових проявів було одержано інформацію про такі прояви дошкільників:

1. *Соціальні емоції* (розуміє переживання однолітків, адекватно реагує на їхні невдачі, виявляє турботу, готовність допомогти, мотивує своє рішення співчуттям; на невдачі інших реагує байдуже або неадекватно, не виявляє співчуття та турботи).
2. *Характер поведінки* (стабільність, спрямованість /соціальна - егоцентрична, чуйна-байдужа, ввічлива - груба, тактовна-нетактовна, соціально схвалювана – неприйнятна/, знак (позитивно-нейтрально-негативно морально забарвлена).
3. *Саморегуляція моральної поведінки* (під час переживань однолітком дискомфорту самостійно мобілізується, ініціює надання йому допомоги, утримується від образ, агресії, принижень; поводить чуйно, коректує свої вербальні й невербальні прояви).
4. *Оцінка та самооцінка* (аналізує та адекватно оцінює свою поведінку та поведінку «постраждалого»; розумно її аргументує; усвідомлює, що спричинило проблему, може пояснити що її спровокувало / обставини, дії однолітка/.

Позитивні прояви позначаються знаком «плюс», негативні - «мінус». Накопичення знаків допомогло визначитися з остаточними результатами спостереження.

Аналіз результатів:

Вихованість чуйності дошкільників, які отримали найбільшу кількість плюсів (100-75%), характеризуються як висока; якщо кількість плюсів коливається від 75 до 60%, вихованість чуйності можна вважати оптимальною; за умови, що кількість плюсів становить 60-30%, вихованість базової соціально-моральної якості слід визнати посередньою; якщо плюсів виявиться менше 30%, слід вважати, що у дошкільників даної категорії вихованість чуйності знаходиться на низькому рівні.

Моделювання експериментальної ситуації

З огляду на те, що у природних умовах не завжди вдається зафіксувати прояви поведінки, важливі для розуміння феномену «чуйність» та його специфіки у дошкільному віці, доцільно організувати ситуацію морального конфлікту, яку змусить дитину здійснювати вибір, надавати перевагу, приймати самостійні рішення. З цією метою пропонуємо використати авторську методику «Розподіл ділянок роботи»

Методика «Разом або поряд»

Експериментатор об'єднує усіх дошкільників у діади таким чином, щоб у парі працювали сильніша й слабша дитина (за практичною вправністю). Їм належить зробити аплікацію на тему «Світ навколо нас», яка передбачає спільне визначення сюжету, розподіл обов'язків між обома виконавцями, уміння вирізати з паперу, здатність акуратно наклеювати фігури і деталі. Реалізовувати методику можна з кожною парою дошкільників окремо, а можна з усією групою за умови коректної фіксації процесу та результатів спільної діяльності кожної діади.

З огляду на те, що предметом уваги у даному випадку є не практичні, а комунікативні уміння, у протоколах спостережень фіксуються:

- *стиль організації діяльності* (один командує, інший виконує команди; діють разом);
- *характер визначення сюжету* (визначила одна дитина; визначали спільно, обговорювали);
- *розподіл обов'язків* (що кому дісталось, хто і як це визначив);
- *ставлення до труднощів* (кому дісталася складніша, а кому - простіша; як враховувалися уміння кожного);
- *характер взаємодії* (домовленості, угоди, поступки, наполягання на своєму, конфлікти та способи їх розв'язання);
- *пропозиції допомоги, вияв чуйності* (хто і в яких випадках ініціював);
- *вербальні, емоційні та практичні реакції*;
- *самооцінка* кінцевого продукту (адекватна-неадекватна);
- *оцінка* кожним свого особистого внеску;
- *задоволення-незадоволення* спільним продуктом та спілкуванням.

Одержана під час виконання спільної діяльності інформація у поєднанні з даними декількох спостережень уможливить коректне визначення рівня соціально-моральної вихованості дітей старшого дошкільного віку.

Додаток 4.

Метод до рефлексивного компоненту чуйності

Проективна методика «Сходінка»

Пропонується модернізований варіант методики О.Кононко, спрямованої на з'ясування особливостей оцінювання старшими

дошкільниками значущості чуйності як базової моральної якості особистості та власної здатності її виявляти. Проводиться індивідуально з кожною дитиною. Інструкція дорослого: «Перед тобою лежить аркуш паперу, на якому зображена сходи́нка з п'ятьма сходи́нками. Поряд знаходяться п'ять квадратів, на кожному з яких записана одна з ймовірних реакцій досліджуваних на самопочуття однолітка (*завжди і до всіх чуйний; чуйний лише до рідних і близьких; чуйний до тих, кому погано; зазвичай не дуже чуйний; частіше залишаюся байдужим до проблем інших*). Їх треба розкласти на цих сходи́нках у порядку від найбільш цінної та типової для тебе – до найменш значущої. Чим важливішою та вважаєш ту чи іншу реакцію, тим вищим має бути місце квадрата з її назвою на сходи́нці. Отже, найбільш важливі для тебе прояви чуйності посядуть перші два місця зверху; важливі, проте менш типові, ніж попередні, – посередині (місця третє і четверте); найменш важлива або зовсім нетипова для тебе реакція має знаходитись на нижній сходи́нці (вона посяде останнє п'яте місце).

Щоб дитині п'ятого-шостого років життя було легше визначатися із місцем того чи іншого прояву чуйності, варто їй пригадати, за що найчастіше її схвалюють рідні, близькі, друзі; завдяки яким з них вона відчувається задоволеною, пишається собою. По завершенні виконання дитиною завдання можна запитати у неї стосовно проявів чуйності, які посіли перші два місця: «Як ти вважаєш, ти така є насправді? Чи хотіла б такою бути?»

Критерії оцінювання: 1-2 сходи́нка – пріоритетні прояви;

3-4 сходи́нки – менш типові прояви;

5 сходи́нки – найменш цінні для дитини прояви.

У протоколі фіксуються: послідовність виборів, коливання, розмірковування дитини (щодо яких проявів чуйності), неочікувані рішення (два квадратики посіли одне місце тощо), остаточне розміщення проявів чуйності; вербальні та емоційні реакції.